

TOPLUMSAL ŞİDDET BAĞLAMINDA FİTEN HADİSLERİNE İLİŞKİN BİR DEĞERLENDİRME

İsa ONAY*

Öz

İnsanlık tarihi incelendiğinde şiddet, hak gaspı, inanç ve düşünce hürriyeti üzerinde kısıtlama, ayrımcılık, savaşın olmadığı bir zaman dilimine tanıklık edilememektedir. Özellikle son zamanlarda şiddet olgusu din, mezhep, coğrafya, milliyet, renk farkı gözetmeksizin bütün insanlığı kuşatan bir sorun haline gelmiştir. Kendi inanç, mezhep, düşünce sistemi ya da taraftarı olmayan kimseleri yok etme süreci olarak tanımlanabilen toplumsal şiddet, tarih boyunca ırk, din, statü, siyasi ve ekonomik argümanları kullanmayı bu sayede de otoriter yapıları muhafaza etmek için baskıyı beraberinde getirmiştir.

Buradan hareketle şiddetin sadece sosyal bilimler açısından tespiti değil, insanlığın sorunlarına çözüm sunma amacı taşıyan din açısından ne anlama geldiği çalışmanın önemli bir yönünü oluşturmaktadır. Özellikle din-şiddet ilişkisi bağlamında İslam dininin mahiyeti ve Hz. Peygamber'in sünnetinde şiddet içerikli davranış ve söylemlere ilişkin hangi uyarılarda bulunduğu önem arz etmektedir. Bu makale, "toplumsal (toplumların) kıyametin nedenlerine ve toplumsal çöküşten kurtuluş yollarına işaret eden fiten literatürü" ile "toplumsal şiddet" kavramları arasındaki ilişkiyi irdelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Sünnet, Fitne (Fiten), Toplumsal Şiddet, Sünnet Sosyolojisi.

AN ASSESSMENT OF THE FITNA (FITAN) HADITH IN THE CONTEXT OF SOCIAL VIOLENCE

Abstract

When the history of humanity is examined, it cannot be testified to violence, usurpation, any restriction on the freedom of belief and thought, discrimination and time period that is not having a war. Especially in recent times, the phenomenon of violence had become an issue encompassing all humanity regardless of religion, sect, geography, nationality or color. Social violence which can be defined as its own belief, sect, the system of thought or the process of destroying its non-proponents had brought about the use of race, religion, status, political and economic arguments through the pressure to maintain authoritarian structures throughout history.

In this respect, the meaning of violence in terms of religion having the aim of providing solutions to the problems of humanity besides the determination of violence in terms of only social sciences has constituted an important aspect of the

Atf: Onay, İsa. "Toplumsal Şiddet Bağlamında Fiten Hadislerine İlişkin Bir Değerlendirme / An Assessment of the Fitna (Fitan) Hadith in the Context of Social Violence". gıfad: gümüşhane üniversitesi ilahiyat fakültesi dergisi / the journal of gümüşhane university faculty of theology 19 (Ocak / january 2020/1): 29-63.

*Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, Eğitim Görevlisi, onay.55@hotmail.com, ORCID:0000-0002-4041-8685.

study. Especially in the context of the relationship between religion and violence, the nature of the religion of Islam and its warnings regarding violent behavior and discourse in the Sunnah of the Prophet have become more of an important issue. This article has examined the relationship between the concepts of “the literature of the fitan indicating the causes of the social apocalypse and the ways of salvation from the social collapse” and “social violence”.

Keywords: Hadith, Sunnah, Fitna (Fitan), Social Violence, The Sociology of Sunnah.

Giriş

Şiddet, insanlık tarihinin kadim problemlerinden biridir. Dünyanın değişik bölgelerinde -özellikle inançları sebebiyle zulüm gören Müslümanlar- zulüm ve haksızlıklara maruz kalan insanların durumu bireysel ve toplumsal şiddet konusunu çalışmayı gerekli kıldığı gibi özellikle 11 Eylül olaylarından sonra yazılı ve görsel medya organlarında şiddet bağlamında bazı kavramların (din ve şiddet, İslami şiddet, İslam-terör) bilinçli olarak kullanımı bu noktada araştırma yapmayı gerekli kılmıştır. Hz. Peygamber’in (sav) son elçi oluşu münasebetiyle örnek hayatı kendisinden sonrakiler için vazgeçilmez bir özelliğe sahiptir. “Hz. Peygamber’in (sav) sosyal problemlerin üstesinden nasıl geldiği” sorusu etrafında toplumsal şiddet kavramının temellendirilmesine çalışılmıştır. Bu temellendirmede Hz. Peygamber’in (sav) kendisinden sonra meydana gelecek olaylara işaret eden rivayetlerdeki toplumsal çöküşe sebep olan unsurlar da yer almaktadır. Araştırma süresi açısından Allah Rasulü’nden aktarılan ve kendisinden sonraki toplumsal ve siyasi kargaşaya dair (fiten literatürü) rivayetlerinin sıhhat değerlendirmesi yapmaksızın sosyolojik bağlamı üzerinde durulmuştur. Her toplumda görülen dini, siyasi, ekonomik, sosyo-kültürel farklılıklara sahip grupların, bir arada yaşama imkânının bulunup bulunmadığına bu çalışmada işaret edilmeye çalışıldığı görülecektir. Fiten konusundaki müstakil eserlerde sahih, zayıf ve mevzu rivayetlerin de yer aldığı tespitinden sonra bu çalışmanın *Kütüb-i Sitte* üzerinden sürdürüldüğünü söylemeliyiz. Kitabu’l-Fiten’ler birçok hadisi - nüzûl-i İsâ, Ye’cûc-Me’cûc, Deccâl, Mehdî, kıyamet alametleri, ileride meydana gelecek savaşlar vb.- ihtiva etmekle birlikte bu çalışmada şiddete ve şiddetle ilişkisi olan konulara ışık tutacak bazı hususlara dikkat çekilmiştir. Bu noktada şiddet ve fitenin kavramsal analizinden sonra fiten literatüründeki “toplumsal çöküş” teması ile toplumsal hayatı yaşanmaz kılan şiddet arasındaki ilişki tartışılmıştır. Bu çalışma, hadis rivayetlerini disiplinler arası anlama çabasının bir ürünü olarak görülebilir.

1. Şiddet ve Fitnenin Kavramsal Analizi

1.1. Şiddet

Arapça’dan dilimize geçen şiddet; sertlik, yumuşak olmama anlamlarına gelmektedir.¹ Fransızca’da, şiddet (violence); bir kişiye güç veya baskı uygulayarak isteği dışında bir şey yapmak ya da yaptırmak; şiddet uygulama eylemi, zorlama,

¹ İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem er-Rüveyfî, “şdd”, *Lisânü'l-Arab*, 3. Baskı, (Beyrut: Dâru sâdir, 1414), 3: 232.

saldırı, kaba kuvvet, bedensel ya da psikolojik acı çektirme ya da işkence, vurma ve yaralama olarak tanımlanmaktadır.² Şiddet sözcüğü İngilizce’de ise çok geniş bir kullanım alanına sahiptir. Bu kullanımlar arasında “bedene zor uygulama, bedensel zedelenmeye neden olma, kişisel özgürlüğü zor yoluyla kısıtlama, kişisel duygularda sertlik ve tutkulu davranışlara ya da dile başvurma” bulunmaktadır.³ Günlük yaşantıda şiddet kavramı yerine çoğunlukla saldırı kelimesi kullanılmaktadır.⁴ “Karşılıklı ilişkiler ortamında taraflardan biri ya da birkaçı doğrudan veya dolaylı, toplu ya da ayrı ayrı olarak diğerlerinin bedensel bütünlüğüne veya törel, ahlaki/moral/manevi bütünlüğüne veya mallarına veya simgesel ve sembolik kültürel değerlerine oran ne olursa olsun zarar verecek şekilde davranırsa orada şiddet vardır.”⁵

Şiddet kavramının özüne inildiğinde değer yargıları kaybolmakta ve yerlerini vasıfsız güce terk etmektedir. Belirli ölçüleri aştığı ve bir düzen bozulduğu zaman bu, “şiddet” olarak algılanmaktadır.⁶ Şiddet olayı bir kişiye yönelik ise çoğu kez suç, topluma yönelmiş ise terör olarak nitelendirilir.⁷ Şiddet bir gücün sertliği ve davranışın insana, canlıya, doğaya, mala zarar vermeye yönelik aşırı kullanımudur. Yöneldiği amaç doğrultusunda şiddet daima kendine maruz kalanı nesneleştirir. Orijinal karakterinden soyutlayarak onu yabancılaştırır.⁸ Birçok zarar verme formunun olan şiddetin çeşitli tanımlarında karşılaşılan ortak unsurlar ise şunlardır: Kişinin canını acıtmak, yaralamak, öldürmek, mala zarar vermek amacıyla güç kullanmak; kanunlara aykırı fiziki güç kullanmak; olmayan bir hedefe ulaşmak için şiddet kullanmak ya da şiddet kullanma tehdidinde bulunmak; genelde kabul gören yasa ve ahlak ilkelerine aykırı biçimde fiziksel yok etme, imha etme; toplumsal ilişkilerde kabul edilebilirlik sınırlarını aşan zorlama eylemidir.⁹

Şiddet her toplumda ve her dönemde var olduğu kabul edilen olgusal bir gerçektir. Şiddetin niteliğinin ve niceliğinin toplumun yapısına göre farklılık göstermesinin yanında, aynı toplum yapısında zaman içinde değişiklik gösterebilir. Son zamanlarda ise şiddet olgusu din, mezhep, coğrafya, milliyet, renk farkı gözetmeksizin bütün insanlığı kuşatan bir sorun haline gelmiştir. İnsandaki biyolojik meyillerin yanı sıra aslında şiddet ekonomik, kültürel, siyasal, dini, psikolojik, sosyolojik, çevresel, teknolojik vb. değişkenlerin etkisiyle değişmekte ve

² Yves Michaud, *Şiddet*, Çev. Cem Muhtaroglu, (İstanbul: İletişim Yayınları, t.y.), 5.

³ Mark Hobart, *Şiddet ve Susku: Bir Eylemin Siyasetine Doğru*, Yurdanur Salman (Çev.), *Cogito*, 6-7, (İstanbul: YKY, 1996), 52; Necmettin Özerkmen, “Toplumsal Bir Olgu Olarak Şiddet”, *Akademik Bakış Dergisi* 28 (Ocak-Şubat 2012), 5.

⁴ Özcan Köknel, *Şiddet Dili*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2013), 33.; “Saldırganlık, hâkim olmak, yenmek, yönetmek amacı ile güçlü, şiddetli, etkili bir hareket, bir işi bozma engelleme, boşa çıkarmaya karşı düşmanca, yaralayıcı, hırpalayıcı veya tahrip edici (yıkıcı, yok edici) amaç taşıyan bir davranıştır.” Yavuz Erten- Cahit Ardali, “Saldırganlık, Şiddet ve Terörün Psikososyal Yapıları”, *Cogito*, 6-7, (İstanbul: YKY, 1996), 143; Özerkmen, “Toplumsal Bir Olgu Olarak Şiddet”, 4.

⁵ Michaud, *Şiddet*, 8-9; Özerkmen, “Toplumsal Bir Olgu Olarak Şiddet”, 5.

⁶ Michaud, *Şiddet*, 6.

⁷ Köknel, *Şiddet Dili*, 33.

⁸ Bkz. Burhanettin Tatar, “Formasyon-Deformasyon-Transformasyon Diyalektiği Olarak Şiddet Bağlamında Din Dili”, *Din ve Şiddet*, Ed. Faruk Sancar, (Ankara: RTEÜ Yayınları, 2016), 373.

⁹ Özerkmen, “Toplumsal Bir Olgu Olarak Şiddet”, 3.; Güneş, *Şiddet*, 43.

söz konusu bu değişkenleri de kendisine araç haline getirmektedir.¹⁰ Günümüzde şiddetin bireysel boyutu ele alınırken toplumsal dinamiklerdeki ve toplumu oluşturan temel öğelerdeki değişimin incelenmesi de gerekmektedir. Şiddet ya da diğer toplumsal sorunların tespiti ve çözümü “ancak topluma kimliğini kazandıran ana ilişkilerin saptanmasıyla” mümkün olmaktadır.¹¹ Dolayısıyla “şiddet/toplumsal şiddet nedir?” sorusu yerine şiddetin görünen, algılanan şekilleri üzerinden ancak “şiddet nasıl temsil edilir?”¹² diye sorulması gerekmektedir.

1. 2. Toplumsal Şiddet

Toplum, bir organizma veya dil gibi düşünüldüğünde, şiddet onun patolojik düzensizliği ve iletişimsel kopukluğu demektir.¹³ Sosyal şiddet¹⁴ olgusunun terör, intihar, adam öldürme, suikastlar, adam kaçırma, fidye isteme, rehine alıkoyma, yakma-yıkma, tahrip, sözlü ve yazılı protestolar, grevler, topyekûn çatışma, ayaklanmalar, iç savaşlar, soykırım, ırk-mezhep kavgaları ve ayrıcalıklı eylem biçimleri, kitlesel şiddet ve imha eylemleri gibi¹⁵ şekillerde temsil edildiğini söylemek mümkündür. Buradan hareketle toplumsal düzenin bozulmasına yol açan tüm anti-sosyal davranışlar “sosyal şiddet” kavramının içerisinde kabul edilir.¹⁶ Diğer sosyal olaylarda olduğu gibi bu bir sürecin

¹⁰ İbrahim Balcıoğlu, *Şiddet ve Toplum*, (İstanbul: Bilge Yayınları, 2001), 18.

¹¹ Baykan Sezer, *Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları*, (İstanbul: Kızılelma Yayıncılık, 2006), 20; Mehmet Güven Avcı, *Toplumsal Değişme ve Bireysel/Özel Şiddet*, (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2010).

¹² Hobart, “Şiddet ve Susku...”, 51.

¹³ Hobart, “Şiddet ve Susku...”, 53.

¹⁴ Orhan Türkdoğan, *Günümüzde Toplumsal Şiddet ve Türkiye Gerçeği*, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2012), 479.; Bkz. İbrahim Balcıoğlu, “Şiddetin Doğal ve Toplumsal Kaynakları”, *Biyolojik-Sosyolojik Psikolojik Açısından Şiddet*, Ed. İbrahim Balcıoğlu, (İstanbul: Yüce Yayın, 2000), 53.; Yine aynı çalışmada bu yedi unsur ile ilişkili olarak toplumlarda sosyal şiddet normu için bir standart bakış ortaya koymaya çalışmışlardır. Buna göre toplumlarda sosyal şiddetin ortaya çıkması belli aşamalardan sonra görülmektedir. Bunlar 1- Ferdi gelirlerin milli dağılımındaki eşitsizlik ne kadar büyükse, siyasi şiddetin seviyesi de o kadar büyüktür. 2- Gelir eşitsizliğinin orta noktasından itibaren her iki istikamette milli sapma ne kadar büyükse, siyasi şiddetin seviyesi de o kadar büyüktür. 3- Buna bağlı olarak siyasi sistemde yeni fırsatlar ve açılmalar, siyasal hareketlilik ve sosyal katılmayı artırır. Siyasallaşmış, iktisadi çıkarlar ve anlaşmazlıklar; gerginlik, çatışma ve şiddetle neticelenen gruplar arası anti - sosyal davranışlar, etnikler arası, diller arası, kastlar arası, cemaatler arası, kültür ve sınıflar arası gerginliklere biçim verirler. Türkdoğan, *Günümüzde Toplumsal Şiddet*, 485-486; Özerkmen, “Toplumsal Bir Olgu Olarak Şiddet”, 9.

¹⁵ Bkz. Artun Ünsal, “Genişletilmiş Bir Şiddet Tipolojisi”, *Cogito* 6-7, (İstanbul: YKY, 1996), 31-35. Artun Ünsal, “Genişletilmiş Bir Şiddet Tipolojisi” adlı çalışmasında şiddeti özel ve kolektif olarak ikiye ayırdıktan sonra kolektif şiddetle ilgili şu hususları zikretmektedir. Kolektif şiddet:

a-Grup şiddeti

1-Grubun bireylere karşı şiddeti (terör, medya terörü)

2-Grubun kendi içinde şiddeti (aşiret kavgası, toplu intiharlar, örgüt kavgası)

3-Grubun karşı gruba şiddeti (kan davası, aşiretler arası savaş, stadyum ya da taraftar kavgası, mafyalar arası hesaplaşma, karşıt gruplar arasında terör, grev, ırk ayrımı)

4-Grubun iktidara karşı şiddeti (terör-siyasal ya da mafya terörü-, başkaldırı, sokak çatışması, iç savaş, genel grev, gerilla savaşı, ihtilal)

b-Devlet şiddeti/iktidarın birey ve gruplara karşı şiddeti (devlet terörü, insan hakları ihlalleri, baskı, tek yanlı propaganda, soykırım, ırk ayrımı, çalışma koşullarının sağlıksızlığı, yetersiz sağlık ve güvenlik koşulları, aşırı gürlütü, tehlikeli iş yeri, atom santrali vb. endüstriyel şiddet.

c- Uluslararası şiddet ve son kertede savaş.

¹⁶ Türkdoğan, *Günümüzde Toplumsal Şiddet*, 341.

sonucudur. Bu manada toplumsal şiddet bir sonuç olmasının yanında daha sonraki şiddet türlerinin de başlangıcıdır. Sosyal krizler, politik yetersizliklerle birleşince, dine dayalı ideolojiler önemli bir alternatif görülmektedir. Psikolojik bakımdan yabancılaşmış, sosyolojik bakımdan itilmiş, ekonomik açıdan kötü olan; bunun yanında kendi yetersizliklerini giderecek politik araçları istediği gibi kullanamayan gruplar, bürokrasi ve üst sınıfların altında ezildikçe radikalleşmekte, devrimci hareketlere ve toplumsal çatışmalara dönüşmektedir.¹⁷

Toplumsallaşma sürecinde insan, toplumda yaygınlaşmış olan ortak sosyal davranış kalıplarını öğrenmektedir. Dengeli bir toplumda şiddet az iken istikrar kazanamamış henüz kimlik kazanma aşamasında olan toplumlarda şiddet fazla görülmektedir.¹⁸ Bu bağlamda, gruplaşmanın, korkunun hâkim olduğu güven ortamının olmadığı, ekonomik ve siyasi çıkarların baskı unsuru halinde kullanılıp, ötekileştirme, kin ve öfke dilinin hâkim olduğu toplumda, kişilik bozuklukların doğmasına ve şiddet olarak yansımaya sebep olmaktadır.¹⁹ Toplumsal alanda şiddetin yükselişi, belli bir süre sonra şiddete alışmakla ve ayrıca şiddet içerikli tutum ve davranışlara duyarsız kalmakla gündelik yaşamın bir parçası haline gelebilir. Şiddet uygulandıkça kabul edilebilen kendini haklı gösteren söylem ve ideolojilerin ardına gizlendiği için çoğu zaman egemen güç kendini bu yolla kabul ettirmekte ve gerçek şiddet algılanamaz olmaktadır.²⁰ Bu şiddet bir defada gerçekleşebileceği gibi kademeli ve hissettirmeden zamana yayılmış olarak da ortaya çıkabilir. Bu çerçevede bir kişi ya da grubu bir dizi mesleki ve yönetsel yasaklamalar ile siyasi ve ekonomik, toplumsal yaşamdan soyutlama, temel haklardan mahrum etme ve yetersiz beslenme koşulları da söz konusu edilebilir.²¹ Şiddet ortamında, olabileceklerinden önce kestirememeye durumu güvensizlik ortamının da genel karakteridir. Dolayısıyla **şiddet ve fitne, güvensizlik kavramında kesişmektedir**. Toplum düzeninin bozulması, şiddet ve güvensizliğin etkilerini taşımaktadır.²² Bireyin canı, malı, inanç ve yaşam haklarına, genel olarak toplum düzenine kast eden ve parçalanmaya sebep olan toplumun refah, huzur ve birlikteliğine sekte vuracak bütün davranışların kim tarafından olduğu dikkate alınmaksızın şiddet kapsamında değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda yapılan davranışı kim ve ne şekilde yaptığından ziyade kamu düzenine aykırı olma durumu dikkate alınmalıdır. Bu durumun görmezden gelinmesi ayrımcılık, menfaat temini, haksızlık, zulüm, ekonomik istikrarsızlık ve gelir dengesizliği, ırk ve inanç ayrımı, kişisel hak ve özgürlüklerin garanti altına alınamaması, emniyet ve güven duygusunun yok olması gibi sebepler altında toplumda problemlerin doğmasına neticede şiddete sebep olduğu ifade edilebilir. Bu bakımdan toplumsal şiddeti bütün

¹⁷ Bkz. Halil Aydınalp, "İslam Dünyasında Siyasi Şiddetin Sosyolojik Unsurları", *Din ve Şiddet*, Ed. Faruk Sancar, (Ankara: RTEÜ Yayınları, 2016), 214.

¹⁸ Bkz. Balcıoğlu, "Şiddetin Doğal ve Toplumsal Kaynakları", 53.

¹⁹ Nevzat Tarhan, "Şiddet Davranışının Psikolojik-Kültürel Boyutu", *Biyolojik-Sosyolojik Psikolojik Açından Şiddet*, İbrahim Balcıoğlu (Ed.), (İstanbul: Yüce Yayın, 2000), 109.

²⁰ Michaud, *Şiddet*, 99-100.

²¹ Michaud, *Şiddet*, 9.

²² Michaud, *Şiddet*, 11.

şiddet çeşitlerini içinde barındıran üst kavram olarak düşünmek ve toplumda meydana gelen her türlü olumsuz tavrı sebepleri ile birlikte sorgulamak gerekir.²³

Hadis literatüründe toplumsal yapının sarsılması veya çöküntüye uğraması dini, ahlaki, siyasi, ekonomik ve hukuki alanla ilişkilendirilerek aktarılmaktadır. Bu alandaki bozulmalar çoğu defa bireysel olmaktan çıkarak toplumsal yapı üzerinde etkisini hissettirmektedir. Bu noktada kuşatıcı bir etkiye sahip olan ve herkesi ilgilendiren bozulma sorunu ise dini literatürde fitne ve fesat kavramları ile ifade edilmektedir.

1. 3. Fitne

Fitne kavramı, “bela, mihnet, sıkıntı, ayartma, azdırma, fesat, ara bozma, karışıklık, ihtilâl, karışıklık çıkarma, dinsizlik, cânilik, ceza, delilik, güzel yüz, güzel göz, güzel kadın” gibi geniş bir anlam dünyasına sahiptir.²⁴ Arapça’da ise, “kişiyi amacından uzaklaştırmak”, “düşünce ve inancından vazgeçirmek”, “öldürmek, eziyet vermek, sıkıntı ve belaya atmak”, “altın-gümüş gibi değerli madenleri değersiz madenlerinden ayrıştırılması amacı ile yüksek ateşte yakılması” manalar verilir.²⁵ İnsanın günah işlemesine sebep olduğu için şeytana, insanın gönlünü çaldığı için kadına, zarar verdiği için hırsıza fettân; insanın hırsını kamçılacağı için altın ve gümüşe, kabirde insanları sorgulayan Münker ve Nekir’e de “iki fettân” denilmiştir. Ayrıca İbn Manzûr, fitneyi “insanın isyankârlığını olduğu kadar sabır ve metanetini de ortaya koyup sonuçta Allah’ın mükâfatına nail olmasına fırsat veren imtihan” olarak açıklayarak ardından İbn-i Esir’in, fitnenin genellikle “hoşa gitmeyen bir imtihanın sonucu” anlamında kullanıldığını, ancak kelimenin giderek ‘günah, inkârcılık, savaş, yangın, zelzele’ gibi manalarının yaygınlaştığını belirten açıklamasını nakleder.²⁶

Kur’ân-ı Kerîm’de fitne kavramı imtihan-sınama²⁷, bela-musibet²⁸, saptırma, kandırma, şaşkırtma²⁹, delilik, azap-ateşe atılma, azaba sebep olan şey,³⁰ mazeret ve çare, günah, savaşma, kargaşa, karışıklık, fesat ve baskı³¹, şirk³² anlamlarında

²³ Bkz. Suat Umur, “Kalkınma Sürecinde Değişen Davranış Kalıpları: Toplumsal Şiddetin Nedenleri”, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2010), 76.

²⁴ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat: Eski ve Yeni Harflerle*. Hzl. Aydın Sami Güneyçal, (Ankara, 2007), 269.; İnsanları zora sokma anlamında bkz. Ebû Dâvûd, Salat, 126.; *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, (Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı, 1995-1996), 2: 933.; Bkz. Hayati Hökelekli, “Fitne”, *İslam’da İnanç İbadet Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, (İstanbul: MÜİF Vakfı Yay., 1997), 2: 52.

²⁵ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi elfâzi’l-Kur’ân*, Thk. Saffân Adnân Dâvûdî, 4. Baskı. (Dimeşk: Dâru’l-kalem, 2009), 559; İbn Manzûr, *Lisânu’l-arab*, 13: 317.; Ebü’l-Berekât en-Neseî (ö. 710/1310), Nûr Suresi 63. ayetin tefsirinde fitneye şu anlamları da vermiştir. “Dünyadaki sıkıntılar, öldürme, zelzele, zalim idarecinin zorbalığı, kalbin katılaşması, nimetlerin artarak durumun kötüye gitmesi.” Bkz. Ebü’l-Berekât en-Neseî, *Medârikü’t-tenzîl ve hakâiku’t-te’vîl*, 6. Baskı, (Beyrut: Daru İbn Kesîr, 2013), 2: 522.

²⁶ İbn Manzûr, *Lisânu’l-arab*, 13: 317.

²⁷ Mâide, 5/71; Tevbe, 9/ 126; Tâhâ, 20/ 40; Ankebût, 29/ 1-2.

²⁸ Bakara, 2/102; Mâide, 5/49; Enfal, 8/25; Tevbe, 9/49; Yunus, 10/ 83,191; İsrâ, 17/73; Enbiya, 21/35; Hadîd, 57/14.

²⁹ Mâide, 5/49; Araf, 7/16; Saffat, 37/ 162; Sa’d, 38/82-83.

³⁰ Bakara, 2/49; Tevbe, 9/49.

³¹ Bakara, 2/10; Tevbe, 9/ 47-48; Kasas, 28/77.

³² Bakara, 2/193, 217.

türevleri ile birlikte 60 yerde geçmektedir.³³ Bu zikredilen anlam zenginliği içinde, Kur'an'ın fitne kavramına din ve inanç konusundaki baskı ve işkence anlamını yüklediği görülmektedir.³⁴ Siyasi, sosyal çatışma ve çalkantılara yol açan iç karışıklık anlamındaki kullanımın ise hadislerde var olduğu görülür.³⁵ Nevevî, *Minhâc*'da herci/fitneyi الفتنه: اختلاط امور الناس "insanların işlerinin karışması" olarak tanımlamaktadır.³⁶ Örneğin "Hz. Hasan'ın ara buluculuk görevini yerine getirmesine işaret eden hadiste"³⁷ iki büyük grubun arasını ıslah için takındığı tavırda görmek mümkündür. Sahabe arasında meydana gelen bu çatışmanın fitne/iç savaş diye isimlendirilmesi toplumsal şiddet anlamlarıyla örtüşmektedir. İslam tarihi için dönüm noktası sayılabilecek siyasi iç karışıklıklar, toplumsal huzursuzluğa sebep olan çekişmeler de fitne kavramıyla ifade edile gelmiştir. Bu bağlamda fitne denilince ilk akla gelen Hz. Osman döneminde baş göstererek daha sonraki yıllarda artarak devam eden siyasi mücadele ve sosyal kargaşa anlaşılmaktadır.³⁸ Bu manada Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713), (Osman'ın (ra) öldürülmesini kastederek), "Birinci fitne gerçekleşti de Bedir sahâbîlerinden kimseyi bırakmadı. Sonra ikinci fitne, yani Harre meydana geldi. Hudeybiye sahâbîlerinden kimseyi bırakmadı. Sonra üçüncü fitne meydana geldi, o da insanlarda akıl ve kuvvet bırakmadı" demiştir.³⁹ Huzeyfe b. Yemân (ö. 36/656) rivayet ettiğine göre Hz. Ömer (ra) "Hanginiz Hz. Peygamber'in (sav) fitne zamanı hakkındaki hadisini biliyor?" diye sorunca Huzeyfe (ra) fitnelerden ve onda bir kapının kırılmasından bahseder. O kırılan kapının ne olduğu sorusuna ise 'Ömer' diye cevap verir.⁴⁰ Bu rivayetten anlaşılan -ki İslam tarihi için de öyle- bütün olumsuzluklar Hz. Ömer'in şehadetinden sonra ortaya çıktığı/çıkacağı bildirilmektedir. İlk Müslümanlara yapılan işkenceler fitne kelimesi ile ifade edildiği gibi; Araplar, insanların arasında meydana gelen savaşlar için fitne tabirini kullanmaktadır.⁴¹ İnsanlar arasında huzursuzluk çıkarmak da fiilin anlamlarından biridir. Kelimenin özellikle bu anlamları dikkate alındığında fitne kavramının Müslümanlar arasında çıkan anlaşmazlıklar ve savaşlar için kullanılmasının sebebi de anlaşılmaktadır.⁴²

³³Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 559- 560.; Komisyon, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*, (Ankara: DİB Yay, 2003), 1: 198-199.

³⁴Mesut Erdal, "Kur'an'da Fitne Kavramı Üzerine Düşünceler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1999): 221.

³⁵Mustafa Ertürk, *Metin Tenkidi (Gayb ve Fiten Hadisleri Örneği)*, (Ankara, 2005), 216.; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 9.

³⁶Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri en-Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim*, (Beirut: Daru'l-marife, 1997), 18: 288.

³⁷Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi, *Sahîhu'l-Buhârî*, 3. Baskı., (Beirut: Dâru'l-marife 2010), "Fiten", 10.

³⁸Tirmizî, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre (Yezîd), *Sünen-i Tirmizî*. (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Fiten", 1.; Haccâc'ın bazı uygulamalarından şikâyet edilmesinin fitne ile ilişkilendirilmesine dair bkz. Nevevî, *el-Minhâc*, 18: 217-221.

³⁹Buhârî, "Meğâzî", 12.

⁴⁰Buhârî, "Menâkıb", 25.

⁴¹İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, 13: 317.

⁴²İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, 13: 317; bkz. Refiye Öznül Sarp, *Fiten ve Melâhim Edebiyatı*, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2010).

Hicrî ilk asırda gerçekleşen olaylar fitne tabiriyle ifade edilmiş, “fitnenin yağmur gibi yağması”⁴³ ifadesi ile herkesi kuşatan kimsenin kurtulamayacağı bir durum kastedilmiştir. Nasıl ki yağmur indiği bölgede ayırt etmeksizin her yere temas eder, aynen onun gibi sosyal patlamalardan herkes nasibini alır. Toplumsal şiddet de bu yönüyle çevresinde olanları bir ateş topu gibi yakmaya ve içine çekmeye devam eder. Başka bir rivayette ise bu yağmurun etkisi şöyle tasvir edilmiştir: “Ben evlerinizin aralarına dökülen fitnelerin yerlerini şiddetli yağmur sellerinin açtığı yarıklar gibi görüyorum.”⁴⁴ Yağmurun sürekli ve sert bir şekilde yağması toprak kaymaları ve derin yarıklar oluşturduğu gibi aynı şekilde toplumsal sorunlar da kapanması güç yaralar açılmasına sebep olabilmektedir.

Şah Veliyyullah ed-Dihlevî (ö. 1176/1762), fitne kavramını peygamberin vefatından sonra ortaya çıkan olaylarla başlatır ve Abbasi devleti dönemi de dâhil olmak üzere karşılıklı baskı ve haksızlıklar olarak ele alır. Aynı zamanda Dihlevî, fitne kavramının kapsamını kişinin nefsi yüzünden maruz kaldığı fitneler, aile düzeninin bozulması, şehir düzeninin kaybolması, anarşi ve kargaşanın hâkim olması, insanların haksız lider olma arzusuna yenik düşerek haksızlık etmesi, işin ehil olmayanların eline geçmesi, din adamlarının aşırılığa kaçması, idarecilerin ise ihmalkârlık göstermesi, iyiliği emredip kötülöklere karşı tepki göstermemek, insanî değerlerden uzaklaşmak, toplumsal sorunlara müdahale etme (ıslah yolu) yerine tecritin/soyutlanmanın hâkim olduğu dönem gibi niteliklerle açıklamaktadır.⁴⁵ Dihlevî'nin ele aldığı bu çerçeveden hareketle fitneyi düzenin bozulması, güven ve emniyetin kalmaması, istismar ve kötülöklere yaygınlaşması olarak ifade etmek mümkündür. Fitneye dair anlatılan durumların aslında bir tür şiddet olduğu rahatlıkla söylenebilir. Zira fitne, toplumsal düzenin bozulmasıdır. Bu bağlamda araştırmada, fitnenin şiddet kavramı ile irtibatına işaret mahiyetinde, hadis literatüründeki fiten edebiyatına ilişkin geniş muhtevanın bir kısmına temas edilmiştir.

2. Fiten Literatürünün Muhtevası ve Şiddet İlişkisi

Hadis literatüründe fiten ve melahim kavramlarına, “İslâm toplumunda çeşitli dinî ve siyasî sebeplerle ortaya çıkan her türlü sosyal kargaşa, savaş ve ölümlerle sonuçlanan olay, kıyametten önce zuhur etmesi beklenen alâmetler”⁴⁶ şeklinde bir mana yüklendiği ortaya çıkmaktadır. Fiten edebiyatının⁴⁷ muhtevasında genel

⁴³ Müslim, “Fiten”, 9.

⁴⁴ Buhârî, “Menâkıb”, 25.; Buhârî, “Fiten”, 4.; bkz. İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi Buhârî*, (Beyrut: Daru'l-marife, 1379), 13: 13.

⁴⁵ Şah Veliyyullah Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-Bâliğa*, (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2010), 2: 632-637.

⁴⁶ İlyas Çelebi, “Fiten ve Melâhim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 13: 149.; Bkz. Ali Çelik, Hz. Peygamber (sas)'in Hadislerinde Fitne (Sebepleri, Özellikleri, Çareleri), (İzmir: Çağlayan Yay., 1997).

⁴⁷ Fiten edebiyatına dair elimizde bulunan ilk müstakil eser Ebu Abdillâh Nuaym b. Hammâd b. Muaviye el-Huzâî el-Mervezî'ye aittir. Nuaym b. Hammâd'ın (ö. 228/843) *el-Fiten ve'l-Melâhim* adlı eseri, çok sayıda rivayet ihtiva etmekle birlikte, eser içinde merfû nitelikli rivayet oldukça azdır. Geri kalanı sahâbe, tâbiîn ve daha sonraki dönem âlimlerinin sözleri olup çoğu makbul sayılmayan râvilerden nakledildiği için eser fazla ilgi görmemiştir. Her ne kadar tenkit edilmişse de söz konusu bu eser kendisinden sonra tasnif edilen eserleri sistem ve içerik açısından etkilemiştir. Bkz. Nuaym b. Hammad, *el-fiten ve'l-Melâhim*, Süheyl Zekkâr (nşr.), Beyrut, 1414.; Ali Çelik, “Nuaym b. Hammad”,

olarak Hz. Peygamber'den sonra Müslümanlar arasında meydan gelecek üzücü hadiselerle işaret edilmekte, her geçen günün bir öncekinden daha kötü olacağı hatırlatılarak, asr-ı saadet özlemi ön plana çıkmakta ve Müslümanlar arasında çıkacak şiddet olaylarında sabretmenin gerektiği, fitneden uzak durmak ve toplumsal huzurun devamı için gerekli tedbirler ve şiddeti önlemeyi dair bazı hususlara işaretler yer almaktadır. Fiten rivayetleri, kıyamet alametleri ile birlikte ele alınmaktadır. Bu ilişki bağlamında, kıyamet alametleri ve fiten rivayetlerinde ortak nokta toplumsal düzenin bozulması ve toplumsal çöküştür. Kitabü'l-Fiten'lerin muhteva tahlili kısmında birçok konuya ışık tutacak hadis -ileride meydana gelecek savaşlar vb.- olmakla beraber biz hadislerin şiddete ve şiddetle ilişkisi olan konulara ışık tutacak yönleriyle bazı hususlara dikkat çekilmiştir. Bu açıdan ele alınan mevzular ya doğrudan ya da dolaylı olarak şiddet kapsamında yer almaktadır.

2. 1. Dini Hassasiyetin Kaybolması: İstismar

Sosyal, siyasi, hukuki ve ekonomik alanda karşılaşılan problemlerin arka planında çoğu defa dini ve ahlaki nedenlerin olduğu görülmektedir. Şiddet içerikli davranışlar da söz konusu dini ve insani değerlerin dejenere olması ile yakından ilgilidir. Örneğin, toplumsal şiddet öğeleri arasında öldürme, baskı, işkence, haklardan mahrum etme gibi durumlardan bahsedilecekse öncelikle bu eylemlerin meşrulaştırıcı unsurlarına dikkat çekilmelidir. Burada öncelikle dine ve insana dair tasavvurların göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Din, en önemli meşrulaştırma aracıdır. Gündelik hayatta sıradan eylemlerden en büyük suçlara ve ideolojilere varıncaya kadar her şeyi meşrulaştırma etkisi vardır.⁴⁸ Bu noktada temel problem, dinin mesajının doğru anlaşılması ve şiddetin dini referanslara dayandırılmasıdır.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 33: 219. Nuaym b. Hammad'ın, *el-fiten ve'l-Melâhîm adlı eseri*, on bölümden oluşmaktadır. Eserin muhtevası ana hatlarıyla şöyledir: Hz. Peygamber'in vefatından sonra olacak fitneler hakkında Hz. Peygamber'den (sas) ve ashabından gelen haberler, olacak fitnelerin isimlendirilmesi ve sayıları, insanlar arasında fitne ve belaların yayıldığı vakit ölümü temenni etmek, bu ümmet içinde gelecek halifelerin sayısı, Hz. Zübeyr'in fitnesi, Beni Ümeyye'nin saltanatının yıkılması, Abbas oğullarının doğuşu ve yıkılmasına ilişkin alametler, Türklerin ortaya çıkması vb.; Kütüb-i Sitte'den önce ise ilk defa müstakim bir şekilde İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849) Kitâbü'l-fiten başlığında 648 hadise yer verir. Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, *el-Musannef*, Kemal Yusuf el-Hût (tah.), VII, Mektebetü'r-rüşd, Riyad 1409, s. 446-532 (hadis no: 37109-37756); *Kütüb-i Sitte* içinde Nesaî'nin (ö. 303/915) *Sünen'i* hariç diğer eserlerde *Kitâbü'l-fiten* bölümlerine rastlamak mümkündür. Çok geniş bir çerçevede ele alınmış fiten hadisleri yanında istikbalî, kıyamet, ahiret haberlerine dair ikinci eser de Ebu'l-Fidâ İbn Kesir'e (ö. 774/1372) aittir. Bu eser aynı müellifin Tarih'inin bir bölümü olsa da müstakim olarak neşredildiği için kayda değerdir. Bkz. Ebu'l-Fidâ İbn Kesir, *en-Nihaye fi'l-fiten ve'l-melâhim*, Nşr. Ahmed Abdüşşâfi, Beyrut, 1988.; Fiten literatürüne ilişkin Arap dünyasında son dönemde yapılan çalışmalar için bkz. Abdulvâhid İdrîs el-İdrîsî, *Fikhu'l-Fiten*, (Riyad: Mektebetü dâru'l-minhâc, 1428); *el-fitnetü ve âsârüha el-müedemmiretü (mevâkifü'l-müslimi minha ve'l-tesebbütü flhâ)* Ahmed b. İbrahim b. Ahmed (derl.), (Dâr-u lînâ 2004); Abdullah Şa'ban, *Fikhu'l-fiten fi dâvi's-sünne*, (Dâru'l-ülüm, 1420); Târik b. Ahmed el-Hattâbî el-Beydâvî, *Fikhu's-Selef fil-Fiten*, tah. Mustafa el-Adevî, (Müessesetu'r-Risâle, ty).

⁴⁸ Bkz. Mustafa Tekin, "Sünnet Sosyolojisinin İmkânı- İslam Sosyolojisine "Sünnetten" Başlamak-", (İstanbul: *Eskiye* 23, 2011); Kadir Gürler, *Türk Modernleşmesi Sürecinde İktidar ve Din*, (Ankara: Sarkaç Yay., 2010).

Toplumsal problemlerin arttığı (Fitne) dönemde dini değerlerin yok olması veya çıkar doğrultusunda kullanılmasına ilişkin birçok hadis vardır. Öncelikle burada “Önünüzde karanlık gece parçaları gibi fitneler var. O fitneler geldiği zaman kişi, mümin olarak sabaha erer de akşam olunca kâfir olur... Kişi az bir dünya menfaatine karşı dinini satar.”⁴⁹ hadisine işaret etmek istiyoruz. Aliyyü'l-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtih*'te, bu hadisi “sabah Allah'ın haram kıldığını haram sayan kişi akşam helal sayar ve az bir menfaat uğruna dini değerleri değiştirir” diyerek açıklamıştır.⁵⁰ Buna göre toplumda can ve mal güvenliğinin kalmayacağı ve mukaddesata tecavüzün mubah görüleceği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla fitne döneminde dinin çeşitli argümanlarını ve sembollerini kullanarak dini istismar aracı haline dönüştürmek yaygınlık kazanır.⁵¹ Aslında fiten literatüründe dini hassasiyetin yok oluşu daha çok sünnet-bidat ilişkisi içinde ele alınmaktadır. Menfaat temini için bidat ve heva insanı öyle kaplar ki, bir kuduz hastalığı nasıl nüfuz etmedik uzuv bırakmazsa heva/nefsanî arzulara uyma da bozulan grupları kendine esir eder.⁵² Bidatların ortaya çıkması ve Peygamber'in örneğinden uzaklaşmanın bir şekilde toplumsal problemlerin artmasına sebep olacağı vurgusu bu bölümün ana temasıdır. Allah Rasulü'nün (sas) tesis etmeye çalıştığı toplumsal yapının dinamiklerinde ise değerlerin korunması ve bu değerler üzerinden birlik ve beraberliğin amaçlandığı, insana ve topluma karşı sergilenen olumsuz davranış kalıplarının tasvip edilmediği görülmektedir. Hz. Peygamber'in ve Hulefa-i Raşidîn'in yolunu takip etme gerekliliği bu çerçevede değerlendirilebilir.⁵³

Hz. Peygamber'in “Kıyametten önce aldatıcı yıllar olacaktır. Bu yıllarda yalancı tasdik edilecek, doğru kimse yalanlanacak, güvenilen kimseler hain sayılacak, emanetler hainlere verilecek, basit insanlar söz sahibi olacaktır.”⁵⁴ sözü de bozulma ve ayrışmanın dini, ilmi, idarî vs. bütün alanlarda yaşanacağını ortaya koymaktadır. Özellikle dini alandaki cehaletin artması ve ehil olmayan kimselerin dinde söz sahibi olması ve insanların bu kişileri rehber edinmesinin toplumda büyük problemlere sebep olacağı şöyle ifade edilmiştir: “Yüce Allah ilmi (bir eşyayı çıkarıp alır gibi) insanlardan çekip almaz. Fakat âlimleri vefat ettirmek suretiyle ilmi yok eder. Tâ ki âlim kalmayınca insanlar, başlarına câhil kimseleri geçirirler. Bunlara sorular sorulunca bilgisiz olarak fetva verirler hem kendileri sapar hem de soranları saptırırlar.”⁵⁵

Konunun bir diğer boyutu ise fitne, sosyal ve siyasi krizlerin olduğu dönemlerde dini ritüellerin, söylemlerin kısıtlanması ve dini yaşama zorluğudur. Kur'an-ı Kerim'de fitne denilince kast edilen, müminler üzerindeki baskı ve

⁴⁹ İbn Mâce, “Fiten”, 10; Ebû Dâvûd, “Fiten”, 2; Tirmizî, “Fiten”, 33.

⁵⁰ Tirmizî, “Fiten”, 30; ayrıca bkz. dört fitne görülecek ilkinde can helal addedilecek; ikincisinde can ve mal, üçüncüsünde can mal ve namuslar helal addedilecek; dördüncüsü de Deccal'dir. Ebû Dâvûd, “Fiten”, 1.

⁵¹ Dini metin uydurmak (hadis uydurmacılığı) veya metinlerin aşırı tevillerini bu bağlamda göz önünde bulundurmamak gerekir.

⁵² Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 1.

⁵³ Bkz. Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 4.

⁵⁴ İbn Mâce, “Fiten”, 24.

⁵⁵ Müslim, “İlim”, 14.

işkencelerdir. İnsanlık tarihi boyunca ilk kısıtlanan din ve ifade hürriyetini ortadan kaldırmaya yönelik çabaların tümü fitne kavramına dâhil edilmesi gerektir. Bu kısıtlamaya işaret etmesi bakımından “Kişi dinini korumak için fitneden kaçır” hadisi⁵⁶ de dini yaşamanın zorluğuna işaret etmektedir. Beş farklı yerde bu hadisi ele alan Buhârî, aynı hadisi “Kitabu’l-ıman”da “fitneden kaçmak dindedir”⁵⁷ babı altında ele almaktadır. Fitne döneminde dinden dönmeler ve imanın yitirilmesi gibi hadiselerin meydana geleceği birçok hadiste bildirilmektedir. Bu durum hadiste, “zamanın putlara tapılacak kadar değişmesi”⁵⁸ şeklinde ifadesini bulmuştur. Hatta öyle ki yaşanan hadiselerden ötürü hayatta olanlar kabirdekilere imreneceği durumun kötüye gideceği kıyametin de ancak bu şekilde kopacağı zikredilmiştir.⁵⁹

Dini söylemler insanları en feci eylemlere hazır hale getirmeye, toplumu tefrikaya sevk etmeye ve şiddeti meşru kılmaya sebep olabilir. “Davaları aynı olan iki topluluk savaşmadıkça kıyamet kopmaz”⁶⁰ hadisi ile “Müslümanlar kılıçlarıyla karşılaştığında” hadisi ilk dönemde Müslümanlar arasında meydana gelen Cemel, Siffin, Harre olayları, Hz. Osman ve Hz. Hüseyin’in şehadeti çerçevesinde ele alınmıştır. Bu olayların hadislerde bildirildiği şekliyle meydana gelmiş olması Hz. Peygamber’in mucizesi olarak kabul edilmiştir. Ancak “iki Müslüman grup birbirleri ile savaşmışlarında ikisi de cehennemdedir” hadisinin yorumunda sahabenin yaşanan olumsuz hadiselerle iştirakini Ehl-i Sünnet uleması, içtihat olarak değerlendirmeyi, haklarında hüsnu zan beslemeyi ve dâhil oldukları olayları tevîl etmeyi tercih etmiştir.⁶¹ Aynı yaklaşımı “Müslümanlar kılıçlarıyla karşılaştığında” babında Buhârî, “Hz. Hasan’ın ara buluculuk görevini ifa etmesine işaret eden hadis”⁶² ile bağlantı kurmak suretiyle ilk dönemde Müslümanlar arasında yaşanan fitne dolayısıyla tekfire gidilmemesi gerektiğini zımnen ifade etmiş olmaktadır. Bu örnekler fiten/toplumsal şiddetin sahabe ve sonrası dönemden itibaren dinsel argümanlarla desteklendiğini hissettirmektedir.

2. 2. Ahlaki Değerlerin Yozlaşması

Fiten literatüründe kıyamet alametlerine yer verilmesi yanında özellikle kıyametin kopuşuna ilişkin birçok hadiste ahlaki zafiyete dikkat çekilmesi önemlidir. Bu bağlamdaki hadisleri özellikle Müslim’in, kitabu’l-fiten ve eşrati’s-saa bölümünde değerlendirdiği görülmektedir. Kıyamet alametleri içinde, “İlmin kaldırılması, cehaletin ortaya çıkıp çoğalması, zinanın yaygınlaşması, içkinin içilmesi, erkeklerin azalması, kadınların çoğalması”⁶³ ön plana çıkmaktadır. Tahâvî (ö. 321/933), ilmin kaldırılmasına dair hadisi insanların ilim talebini terk etmesi ve cehalete razı olmaları sebebiyle bilgisizliğin yaygınlaşması olarak

⁵⁶ Aliyyü’l-Kârî, Ali b. Muhammed Ebu’l-Hasen Nureddin, *Mirkâtü’l-mefâtiḥ şerhu mişkâti’l-mesâbiḥ*, (Beyrut: Dâru’l-fikr, 2002), 8: 3383, 3395.

⁵⁷ Buhârî, “İman”, 10.

⁵⁸ Buhârî, “Fiten”, 24.

⁵⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî*, 13: 75.

⁶⁰ Müslim, Müslim b. Haccâc, *Sahîh-i Müslim*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Fiten”, 17; Nevevî, *el-Minhâc*, 18: 221.

⁶¹ Nevevî, *el-Minhâc*, 18: 217-221.

⁶² Buhârî, “Fiten”, 10.

⁶³ İbn Mâce, “Fiten”, 25.

yorumlamaktadır.⁶⁴ Zira cehalet ve ahlaki yozlaşmanın da neticesi toplumsal çöküştür. Başka bir hadiste ise kadınların giyinik-çıplak olanlarının kınanması⁶⁵ toplumsal bozulmaların artacağı ve kadınların ahlaki bozulmalardaki rolüne dikkat çekilmektedir. İbn Mâce'nin "Kadınlar fitnesi" babında "Benden sonra erkeklere kadınlardan daha zararlı bir fitne (sebebi) bırakmıyorum"⁶⁶ sözleri de toplumsal bozulmada kadınların rolüne işaret ettiği düşüncesiyle böyle bir bağlamda kullanılmıştır.

Mâide suresindeki "siz kendinize bakın"⁶⁷ ayetini açıklama bağlamında Hz. Peygamber (sas), "Birbirinize iyiliği telkin edin ve kötülükten sakındırın! Ne zaman cimriliğe boyun eğildiğini, nefsanî arzulara uyulduğunu, dünyanın her şeye tercih edildiğini ve herkesin kendi fikrini beğenmeye başladığını görürseniz, işte o zaman kendinize bakın ve halkı bırakın. Çünkü artık önünüzde sabır günleri var demektir; o günlerde sabretmek, avucunda kor ateşi tutmak gibidir. O günlerde amellere devam edenlere sizin gibi amel eden elli kişinin sevabı kadar sevap verilecektir." buyurmuşlardır.⁶⁸ Bu bağlamda ahlaki yozlaşmanın kimlik kaybına sebep olabileceği⁶⁹ netice itibarıyla taassup, tarafgirlik, kendi düşüncesinde olanları beğenme, aykırı olanları ötekileştirme, anarşiye götürecek hususların zikredildiğini görmek mümkündür. Ahlaki faziletlerin yerini çirkinliklerin alması kıyamet alameti olarak fiten hadisleri içinde büyük bir yer tutmaktadır.⁷⁰ Ancak buradaki kıyametle ilgili iki yorumdan bahsetmek mümkündür. Birincisi hadislerin zahirinden anlaşılan ve zikredilen unsurlardan sonra kıyametin kopuşudur. İkincisi ise ahlaki değerlerin yok oluşu neticesinde toplumsal sorunların artması yani toplumsal kıyamet ve toplumların çöküşüdür.⁷¹ Bu bağlamda İslam ahlakının temel umdeleri Allah-insan-kâinat ilişkini canlı tutan bir yapıya sahiptir. Bu yapıdaki sarsıntı ailevi, siyasi, toplumsal alanların problemlili hale gelmesi anlamı taşımaktadır. İslam'ın

⁶⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî*, 13: 16.

⁶⁵ Buhârî, "Fiten", 6.

⁶⁶ İbn Mâce, "Fiten", 19.

⁶⁷ Maide, 5/105.

⁶⁸ Ebû Dâvûd, "Melahim", 17; Tirmizî, "Tefsir", 6; Bkz. İbnü'l-Esîr Ebu's-Seâdât Mecdüddin el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *Camîu'l-Usul*, Trc./şerh. Muhsin Koçak, S. Kemal Sandıkçı. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008), 15: 536.

⁶⁹ Bkz. İbnü'l-Esîr el-Cezerî, *Camîu'l-usûl*, 15: 539.

⁷⁰ Hz. Ali'den (ra) rivâyete göre, Rasulullah (sas) şöyle buyurmuştur: "Ümmetim on beş kötülüğü işlerlerse başlarına belalar iner: Ey Allah'ın Rasulü onlar nelerdir? denildi. Buyurdular ki: 1- Ganimet, mal, sermaye belli kişiler arasında devrettiği zaman, 2- Emanet, ganimet sayılıp emanete riayet kalmadığı zaman, 3- Zekât angarya ve külfet sayıldığı zaman, 4- Erkekler hanımlarına itaat edip, 5- Annelerine saygısız davrandığı zaman, 6- Kişi arkadaşına karşı iyi olup, 7- Babasına sıkıntı çektiği zaman, 8- Mescitlerde Allah ve Rasulü'nün istemediği sesler yükseldiği zaman, 9- Aşağılık kimseler topluma reis olduğu zaman, 10- Bir kimseye şerrinden korkulduğu için ikram edildiği zaman, 11- Her türlü içkiler bol bol tüketildiği zaman, 12- Lüks ve israf olan ipekli elbiseler giyildiği zaman, 13- Şarkı söyleyen sanatçıların çoğalıp her iş için çağrıldıkları zaman, 14- Her türlü çalgı aletleri kullanıp elde edildiği zaman, 15- Bu ümmetin sonradan gelen nesilleri önceki atalarını lanetlediği zaman İşte o zaman ve durumlarda bir kızıl rüzgâr veya topluca yere batma veya şekil ve kılık değişmesi gibi belaları bekleyin." Tirmizî, "Fiten", 38.

⁷¹ Talat Sakallı, "Kıyamet Alâmetleri ile İlgili Hadislere Eleştirel Bir Bakış ve İlgili Hadislerin Anlaşılmasına Yönelik Farklı Bir Teklif", *Sünnetin Bireysel ve Toplumsal Değişimdeki Rolü*, (Konya: Konya İlahiyat Derneği Yayınları, 2008), 175.

emretmiş olduğu her şeyde ona ilişkin bir ahlakı yüklediği görülmektedir. İbadetler üzerinde düşünüldüğünde sadece şekilden ibaret olmayan yükümlülükler insana sorumluluk ve toplumsal yapı içinde benimsemesi gereken davranış kalıplarını aşlamaktadır.

2. 3. İdeolojik Yaklaşımlar ve Asabiyet

Sosyal olaylarda en fazla karşılaşılan durumlardan biri ideolojik ayrışmanın kamplaşmalara ve asabiyet duyguları ile fanatizme dönüşmesidir.⁷² Hak iddiaları, körü körüne bağlılık insanları doğruyu düşünmekten ve doğru karar vermektan alıkoyar. İşte Allah Rasulü'nün (sas) "hayrın ve şerrin ayırt edilemeyecek şekilde meydana gelen fitneyi en kötü fitne"⁷³ diye nitelendirmesi bu çerçevede değerlendirilebilir. Fitne ortamında kişi olacağını kestiremediği gibi, sağlıklı karar vermektan uzaktır. Taraf olduğu grubu haklı görmek ve karşıt düşünceleri şiddetli bir şekilde eleştirmek kaçınılmaz hal alır.⁷⁴ Bu süreç "davaları aynı olan iki topluluk"⁷⁵ hadisinde ifadesini bulduğu gibi birbirlerini anlama ve iletişim kurmak becerisinden yoksun olacağı için gruplar arası şiddete kapı aralanmış olur. Fitne/şiddet ortamında bu grupların etkileri daha fazla olduğundan davalarının hak olduğunu, peygamberin yolunda olduklarını iddia etseler de işler birbirinden ayırt etmek zor olacağı görülmektedir.⁷⁶

Allah Rasulü'nden aktarılan birçok rivayet birlik ve beraberliğe (cemaat olmaya) işaretler. İhtilaflar zenginlik kabul edilmişken tefrika zemmedilmiştir. Ancak ayet ve hadislerdeki tefrikayı, grupların birbirini kırıp parçalaması daha çok siyasi, dini, bölücü ve kutuplaştırıcı yaklaşımlar olarak anlamak mümkündür.⁷⁷ Bu hususta hadislerde toplumsal çöküşe sevk eden asabiyet ve tarafgirliğin kötülendiği dikkat çekmektedir. İslâm öncesi Arap toplumunda insan haklarının garantisi, mensubu bulunduğu kabiledir. Saygı ve dokunulmazlığın ölçüsünün kabilenin gücü ile ölçüldüğü, kabilenin sürekliliğini sağlayan, bütün fertlerini birbirine bağlayan ve herhangi bir dış tehlikeye karşı koymak veya saldırıda bulunma söz konusu olduğunda bütün topluluk üyelerinin harekete geçmesini sağlayan

⁷² En'am, 6/65.; Buhârî, "İ'tisâm", 11, "Tefsir (En'am, 6/65)", 6; Kirmânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî, *el-Kevâkibü'd-derârî fi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (Beyrut: Daru İhyai Tûrasî'l-arabi, 1981), 17: 109.; ayrıca bkz. Hz. Peygamber'in ümmetin birbirine düşmemesi ve birbirlerini öldürmemelerine ilişkin duasının kabul edilmemesi de sosyal olayların kanunu olsa gerektir. Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241) rivayet ettiğine göre Rasulullah (sas) şöyle buyurmuştur: "Aziz ve Celil olan Rabbimden dört şey talep ettim. Bana üçünü verdi, birisini vermedi. Yüce Allah'tan ümmetimi sapıklık üzere toplamamasını diledim, bana onu verdi. Yine Yüce Allah'tan onlara kendilerinden olmayan bir düşmanı hâkim kılmamasını istedim, onu da verdi. Yine Yüce Allah'tan, kendilerinden önceki ümmetleri helak ettiği gibi ümmetimi uzun süre kıtlıkla helak etmemesini diledim, onu da bana verdi. Aziz ve Celil olan Allah'tan onları fırkalar halinde birbirlerine düşürmemelerini ve birilerine diğerlerinin huncunu tatturmamasını istedim, ancak onu bana vermedi." Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 36: 422 (22109).

⁷³ Buhârî, "Menâkıb", 25, "Fiten", 11; İbn Mâce, "Fiten", 13.

⁷⁴ Kamil Çakın, "Fiten Rivayetleri Bağlamında Toplumsal Çöküş", 10/5 (*Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018) : 1-29.

⁷⁵ Müsim, "Fiten", 17; Buhârî, "Fiten", 25.

⁷⁶ Buhârî, "Menâkıb", 25, "Fiten", 11; İbn Mâce, "Fiten", 13.

⁷⁷ Çakın, "Fiten Rivayetleri Bağlamında Toplumsal Çöküş", 17.

dayanışma ruhuna “asabiyet” denilmektedir.⁷⁸ Özellikle savaşların sebeplerine bakıldığında intikam duygusu ve kolektif hareket etme dikkat çekmektedir.⁷⁹ Bu ise, “Ey falan oğlu” diye seslenerek zulüm ve batıl davada bir araya gelmektir.⁸⁰ İbn Haldun (ö. 808/1406), her ne kadar asabiyeti devletin kurulması ve devamında, düşmanlara karşı mücadeledeki önemine işaret ederek önemli bir unsur kabul etmişse⁸¹ de hadislerde yasaklanan asabiyetin haksız bir dava da yardımlaşma anlamında kullanıldığı dikkat çekmektedir. Asabiyet, sinir anlamındaki “asabe” kelimesinden geldiğinden dolayı, nasıl ki sınırlar tüm vücudu sararsa aynı şekilde asabiyet duygusu da bütün benliğe hâkim olmaktadır.⁸² “Asabiyyet” ve “taassub” kelimeleri (عصب) kelimesinin türevleridir. “Taassub”, tarafgirlik, körü körüne bağlılık, bâtılda ısrar etmek demektir.⁸³ Özellikle şiddet olayları sırasında kimin haklı ya da haksız olduğuna bakmaksızın kendi grup, aşiret, ideolojisi vb. yapıları körü körüne savunma ve sahiplenme işi asabiyet/ırkçılıktır.

Bundan dolayı ırkçılık/asabiyet duygularıyla hareket ederek İslâm cemaatinden ayrılan, asabiyet duygusuyla öfkelenen, bu uğurda savaşan, insanları böyle bir davaya çağırarak ve bu davayı güderken körü körüne açılmış, gayesi belirsiz bir topluluğun bayrağı altında ölen kimsenin bu ölümünün, “Câhiliye ölümü”⁸⁴ olduğunu haber veren Hz. Peygamber (sas), “Kabileciliğe/İrkçılığa çağırarak bizden değildir. Kabilecilik/İrkçilik davası uğruna savaşan bizden değildir. Kabilecilik/İrkçilik davası uğruna ölen bizden değildir.”⁸⁵ buyurarak kabilecilik yapmamaları hususunda Müslümanları kesin bir dille uyarmıştır.⁸⁶ İbn Mâce’nin, söz konusu hadiste fitne ve milliyetçilik/asabiyet arasında bağ kurmuş olması dikkat çekicidir. Zira şiddet ortamında, kişilerin kendi ideolojisinde olanlar ve olmayanlar gibi durumlar söz konusu edilmektedir. Bu nokta da toplumsal şiddette/fitne dönemlerinde ırk, nesep, dil, renk, cinsiyet vb. durumlar üzerinden eylemlerin meşrulaştırıldığı görülür. Bu tarz cahiliye adetleri insanları birbirleri ile üstünlük yarışına sokup haksız mücadele ve zulme sebep olacağından İslâm’a yaraşmayan bu kötü huy sahipleri de “leyse minna/bizden değildir” sözleri ile ikaz

⁷⁸ Cevad Ali, *el-Mufasssal fî Tarihi'l-arabi kable'l-İslâm*, 4. Bsk., (Beyrut: Daru's-Sakî, 2001), 7: 392-397, 10:157.; Adem Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu (Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat)*, (İstanbul: Kuramer, 2017), 204.; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2: 755; Çağırıcı, “Asabiyet”, 3: 453; Kayapınar-Yeniçel, *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi*, (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1987), 16: 393-394.

⁷⁹ Bkz. Çağırıcı, “Asabiyet”, 3: 453.; Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu*, 207. “Senin gerçek kardeşin seninle birlikte hareket eder; sen zalim olursan o da seninle birlikte zalim olur” manasındaki beyit Câhiliye dönemindeki asabiyet anlayışının tipik ifadesidir.

⁸⁰ Azîmâbâdî, Ebû't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emîr Alî ed-Diyânüvî el-Azîmâbâdî, *Avnu'l-mabûd Şerhu Sünen-i Ebî Dâvud*, 2. Bsk., XIV, (Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2009), 19.; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 7: 397.

⁸¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, hzl. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergah yayınları, 2018), 334.; Asabiyet birey ve kabile üyeleri arasında yazısız bir dayanışma mukavelesidir. Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu*, 207.

⁸² Kayapınar-Yeniçel, *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi*, 16: 400.

⁸³ Bkz. Nevevî, *el-Minhâc*, 12: 441.; Ece, *İslâm'ın Temel Kavramları*, 47-50.

⁸⁴ Müslim, “İmâre”, 57; Nesâî, “Muhârebe”, 28; İbn Mâce, “Fiten”, 7.

⁸⁵ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 111-112.

⁸⁶ İbn Mâce, “Fiten”, 7.

edilmişlerdir.⁸⁷ Birçok hadiste “İslam dışı bir gaye etrafında gruplaşma”⁸⁸ manasına gelen asabiyet/ırkçılık toplumda gruplaşmayı, parçalanmayı ifade ettiğinden cemaatten ayrılan her kişinin akibetinin ceennem olduğu⁸⁹ haber verilmiştir. Asabiyet, Arap’ın şuurunu oluşturan bir değer sistemidir. Günümüzde insanların uğruna her türlü fedakârlığı göze aldığı zaman zaman aşırılıklar sergilediği mezhep, siyasi parti, ideoloji, devlet, vatan, millet unsurlarına bağlılık gibi asabiyet de Cahiliye döneminde hayatın gayesi olan ve uğruna kan akıtılan kutsal değerlerin toplamıdır.⁹⁰ “Asabiyet, bir kimseye kendi kabilesiyle birlikte ceennemde olmayı başkalarıyla cennette olmaya tercih ettirecek kadar güçlü bir duygudur.”⁹¹ Bu bağlamda asabiyet ve ırkçılığın temelinde üstünlük iddiası yer almaktadır. Bu iddia, kişinin kendini, nesebini daha geniş anlamda mensubiyetleri ile büyüklük taslaması, diğerlerine zulüm etmesi anlamına geleceğinden şiddetle yasaklanmıştır. İdeolojik körlük, kişinin hangi dava için, neden mücadele ettiğini unutturan amaçsız bir şekilde yapılan bütün mücadeleleri ifade etmektedir.⁹² Bundan dolayı kişinin bağlandığı değer sistemi onu fanatik, dogmatik bir hale çevirmiş ise artık cinayet işlemeye varan eylemler ortaya çıkar.⁹³ Fanatizm, adaletin düşmanıdır, değişime karşıdır ve empatiyi yok eder.⁹⁴

İrkçılık, sosyal haklar yönünden ayrımcılığa ve adaletsizliğe ulaştığında toplumda anarşi ve terör zeminini hazırlayan bölücü, yıkıcı faaliyetlere dönüşür. Zira kendisini üstün görmek, sosyal saygınlık ve haklar elde etme amacıyla başkalarından üstün görünme düşüncesi ötekini yok etmek ve tahakküm altına almaktan başka bir şey değildir. İbn Mâce “Ümmetlerin Fırkalara Bölünmeleri Babında” ise 73 fırka hadisine yer vermesi⁹⁵ fitnenin kamplaşma ve çeşitli ideolojiler etrafında birleşme anlamına işaret etmektedir., “Mümin bir yılan deliğinden iki defa sokulmaz.”⁹⁶ hadisine yer veren İbn Mâce, ilk dönem Müslümanlar arasında yaşanan olaylardan ders çıkararak aynı hatalara düşülmemesi gerektiği, kaçış mümkün değilse toplumdan soyutlanmanın gerektiğine dair bir bağlamda ele

⁸⁷ Azîmâbâdî, *Avnu’l-mabûd*, 14: 19.

⁸⁸ Recep Şentürk -Kadir Canatan, “İrkçılık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19: 126.

⁸⁹ Müslim, “İmâre”, 57; Nesâî, “Tahrim”, 28; İbn Mâce, “Fiten”, 7.

⁹⁰ Apak, *Kur’an’ın Geliş Ortamında Arap Toplumu*, 204.

⁹¹ Apak, *Kur’an’ın Geliş Ortamında Arap Toplumu*, 206.; bkz. Belâzürî (ö. 279/892-93), *Ensâbü’l-Eşrâf*, (Beyrut: Dâru’l-fikr, 1996), 6: 223.

⁹² Nevevî, *el-Minhâc*, 12: 238.

⁹³ Özerkmen, “Toplumsal Bir Olgu olarak Şiddet”, s. 13; Bkz. İbrahim Balcıoğlu, “Şiddetin Doğal ve Toplumsal Kaynakları”, 57.; Bkz. Nevzat Tarhan, *Toplum Psikolojisi ve Empati*, 11. Baskı, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2017), 103.

⁹⁴ Bkz. Tarhan, *Toplum Psikolojisi ve Empati*, 105-110. Bu noktada “toplumsal empati ve birlikte yaşama” deneyimlerinin örneği olarak Medine Sözleşmesi dikkat çekmektedir. Tarhan, Medine Sözleşmesi ile İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi arasındaki mukayeseden sonra şu tespitleri aktarmaktadır. İnsanların birlikte yaşam noktasında vahyin desteğine ihtiyaç duydukları, Medine anayasasında bireyin tanımlanması, inanç özgürlüğü, çoklu hukuk sistemi, tek tip insana karşı çıkış, savaş hukukunun belirlenmesi, adil yargılama, zulme karşı çıkış ve yardımlaşma, muhalefete hak tanıma gibi unsurları barındırmaktadır. Bkz. Tarhan, *Toplum Psikolojisi ve Empati*, 313.

⁹⁵ İbn Mâce, “Fiten”, 17.

⁹⁶ İbn Mâce, “Fiten”, 13.

olarak fitne döneminde yaşayan kimselerin bir daha aynı hataya düşmemek için dağlara çekilmesi ve fitnelerden uzak durması gereken hadisleri birlikte ele almıştır.

2. 4. Toplumsal Duyarsızlık: Sorumsuzluğun Kötü Sonuçlarının Bütün Toplumunu Etkilemesi

Sosyal sorunlar karşısında tepkisiz kalmak, önlem almamak toplumsal yapıyı derinden sarsar ve herkesi etkiler. Bu durumla ilgili olarak, Buhârî, “öyle bir fitneden sakının ki, içinizden yalnız zulmedenlere dokunmakla kalmaz ve bilin ki Allah’ın azabı şiddetlidir”⁹⁷ ayetini zikrettikten sonra fitneden uzak durmaya ilişkin rivayetlere yer verir. Buhârî’nin bâb başlığı olarak seçtiği ayet ve bâb altındaki hadisler göstermektedir ki, ona göre dinle alakası olmayan yeni şeyler ortaya koymak (bidat) ve insanlara bunu din diye anlatmak büyük günahdır ve böyle davranışlar toplumda fitneye sebep olmaktadır. Fitne ortaya çıktığında ise bu kötülükten fitne ile ilgisi olmayan kimseler de etkilenir.⁹⁸ Müslim’in Sahihî’nde naklettiği “Kâbe’ye yönelen ordunun yere batırılacağını” ifade eden hadisin yorumunda zalimlerden, onların bulunduğu topluluklardan, isyancılardan uzak kalmak, böylece de onlara isabet edecek cezalardan kurtulmaya dair uyarı vardır. Zira günahlar çoğaldığı ve iyi insanlar tarafından müdahale edilmediği zaman ceza umumî olarak gelecektir.⁹⁹ Hz. Zeynep “Ya Rasulullah! İçimizde salih kimseler bulunduğu halde helak olur muyuz” diye sorar. Hz. Peygamber’in “günahlar çoğaldığı zaman” diye cevap verdiği bu hadis, Buhârî, Müslim ve Tirmizî’de yer almaktadır.¹⁰⁰ Ebu Bekir’in (ra) rivayet etmiş olduğu hadiste ise iyiliği emretmenin terk edildiği zaman umumi bir azapla karşılaşılacağı haber verilmiştir.¹⁰¹ Ayrıca halkı zalim olmadıkça ve bağışlanma diledikçe Allah’ın hiçbir toplumu helak etmeyeceği ayetleri¹⁰² de kötülüklerden vazgeçirme iyiliği emretme ile irtibatlandırılarak açıklanmıştır. Bu bağlamda iyiliği emretmeyi terk etmek de

⁹⁷ Enfal, 8/25.

⁹⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî*, 13: 3; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 20: 59.; Sarp, “Fiten ve Melâhim Edebiyatı”, 26.

⁹⁹ Nevevî, el-Minhâc, 9: 221.; ayrıca bkz. İbn Ömer’in (ö. 73/692) rivâyet ettiği, “Allah bir kavme azap indirince, o kavim içinde bulunan her ferde isabet eder. Sonra kıyâmet gününde herkes kendi amellerine göre diriltilir.” Buhârî, “Fiten”, 19.

¹⁰⁰ İbn Mâce, “Fiten”, 9; bkz. Buhârî, “Fiten”, 29; Müslim, “Fiten”, 1; Tirmizî, “Fiten”, 23.

¹⁰¹ Muvatta, “Kelâm”, 23.; Tirmizî, “Fiten”, 8; Ebû Dâvûd, “Fiten”, 1; İbn Mâce, “Fiten”, 20.; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî*, 13: 60. “Hiçbir topluluk olmasın ki günah işleyenlerden daha güçlü ve caydırıcı üstünlüğe sahip oldukları halde günahlara engel olmadıklarından dolayı, Allah onların tümünü cezalandırmasın.” Ayrıca bkz. Allah’ın zalime mühlet verdiğiğine dair rivayet burada yer alır. Bâbın sonraki hadisi ise şöyledir: “Ey muhacirler cemaati! Beş şey vardır ki onlara müptela olursanız diye ben sizlerin onlara erişmenizden Allah’a sığınırım: Bir milletin içinde zina, fuhuş ortaya çıkıp, nihayet o millet bu suçu aleni olarak işlediği zaman, mutlaka içlerinde tâûn hastalığı ve onlardan önce gelmiş geçmiş milletlerde bulunmamış hastalıklar yayılır. Ölçüyü ve tartıyı eksik yapan her millet kıtlık, geçim sıkıntısı ve başlarındaki hükümdarın zulmü ile cezalandırılır. Mallarının zekâtını vermekten uzak duran her millet yağmurdan menedilir ve hayvanlar olmasa onlara yağmur yağdırılmaz. Allah’ın ve Rasûlünün ahdini bozan her milletin başına mutlaka Allah kendilerinden olmayan düşman musallat eder ve düşman o milletin elindeki bazılarını alır. Ve imamları Allah’ın kitabı ile amel etmeyip, Allah’ın indirdiği hükümlerden işlerine geleni seçtikçe Allah onların azabını kendi aralarında (yapıp ettiklerini azap sebebi) kılar.” Ayrıca bkz. Ebû’l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdîrahîm el-Mübârekpûrî, *Tuhfetü’l-Ahvezi bi şerhi camii’t-Tirmizî*, (Beyrut: Daru’l-kütübi’l-ilmîyye, t.y.), 6: 391.

¹⁰² Enfal, 8/33; Kasas, 28/59.

zulüm kapsamında değerlendirilmiştir.¹⁰³ Kötülüklerle karşı mücadele etmenin gerekliliği¹⁰⁴ gemi örneği¹⁰⁵ ile toplumsal sorumluluğun dile getirildiği rivayetlere yer verilmektedir.

Kötülüğü önleme bağlamında durum ne olursa olsun hakkın yerine getirilmesi, baskı, işkenceye maruz kalma ve sonunda ölüm dahi olsa adaleti gözetmek ve zulme razı olmamak gerektiğine işaret eden hadisler vardır. “Cihadın en faziletlisi zalim bir devlet başkanı karşısında hakkı söylemektir.” hadisi ile muhatap üstün güç kudret sahibi de olsa doğruyu söylemek ve zulme rıza göstermemek vurgulanmıştır.¹⁰⁶ “Kim bir kötülük görürse, onu eliyle değiştirmeye gücü yetiyorsa eli ile değiştirsin. Eğer buna gücü yetmezse dili ile değiştirsin. Buna da gücü yetmezse kalbiyle hoşnut olmadığı tavrını takınsın. Bu, imanın asgari gereğidir.”¹⁰⁷ hadisleri de yine kötülükle mücadelenin, zulme rıza göstermeme ve taraftar olmamanın gerektiğini ifade etmektedir. Fitnenin maddî ve manevî şerrinden kurtuluşun mühim şartlarından biri, kalben fitneye tepki göstermektir. Bu noktada zalimin zulmüne engel olmak ve ona taraftar olmamak büyük bir erdem olması yanında bir görevdir. “Zâlim de mazlum da olsa din kardeşine yardım et” sözlerinden sonra “Ya Rasulallah mazlumken ona yardım ederim, fakat zâlim olduğu halde ona nasıl yardım edebilirim” denilince, Hz. Peygamber’in (sas) “Ona zulümden el çektirirsin, ona yapacağın yardım işte budur.”¹⁰⁸ sözleri ile kötülüklerden uzak tutmak gerektiğine işaretler vardır. “İnsanlar zalimi ve zulmünü görüp de onu zulümden el çektirmezlerse Allah’ın onların hepsinin başına bir ceza indirmesi çok yakındır.”¹⁰⁹ hadisinden hareketle maddi-manevi her türlüyle şiddet gibi sosyal yapıda düzeni bozan durumlara tepki göstermek ve önlem almak gerekmektedir. Aksi takdirde toplumsal yapıda bir bilinç ve ortak hareket olmadıkça, insanların kendilerine temas etmeyen sorunlar karşısında duyarsız davranmaları sonuçta kendilerini etkileyecektir. Sosyal olayların ve ideolojilerin sirayet etme yani yayılma vasfı fiten hadisleri içinde “ateş motifi” ile anlatıldığını görülmektedir.¹¹⁰ Gerekli tedbirler alınmadığı zaman bir ateş nasıl ki etrafını kasıp kavurursa, sosyal ve siyasi krizlerden ve toplumsal şiddetten herkes nasibini alır. Sosyal olayların domino etkisi dikkate alındığında şiddeti doğuran

¹⁰³ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî*, 13: 61.

¹⁰⁴ Tirmizî, “Fiten”, 11.

¹⁰⁵ “Allah’ın çizdiği sınırları aşmayarak orada duranlarla bu sınırları aşip ihlâl edenler, bir gemiye binmek üzere kur’a çeken topluluğa benzerler. Onlardan bir kısmı geminin üst katına, bir kısmı da alt katına yerleşmişlerdi. Alt kattakiler su almak istediklerinde üst kattakilerin yanından geçiyorlardı. Alt katta oturanlar: Hissemize düşen yerden bir delik açsak, üst katımızda oturanlara eziyet vermemiş oluruz, dediler. Şayet üstte oturanlar, bu isteklerini yerine getirmek için alttakileri serbest bırakırlarsa, hepsi birlikte batar helâk olurlar. Eğer bunu önlerlerse, hem kendileri kurtulur, hem de onları kurtarmış olurlar.” Buhârî, “Şirket”, 6; “Şehâdât”, 30; Tirmizî, “Fiten”, 12.

¹⁰⁶ Tirmizî, “Fiten”, 13.

¹⁰⁷ Müslim, “İmân”, 78. Ayrıca bk. Tirmizî, “Fiten”, 11; Nesâî, “İmân”, 17.

¹⁰⁸ Tirmizî, “Fiten”, 68.

¹⁰⁹ Tirmizî, “Fiten”, 8; Ebû Dâvûd, “Fiten”, 1.

¹¹⁰ İbn Mâce, “Fiten”, 12.; Aliyyü'l-Kârî, *Mirkâtü'l-meñâfâtih*, 8: 3396.; Bkz. Çakın, “Fiten Rivayetleri Bağlamında Toplumsal Çöküş”, 9.

sebeplerin başka birçok soruna yol açması kaçınılmazdır. Onun için şiddet yaşanan değer krizlerinin sonucudur.

2. 5. Emniyet ve Güven Duygusunun Kalmaması

Toplumsal sorunların arttığı dönemlerde emniyetin kalkacağı, kimsenin kimseye güvenemeyeceği, emin kimselerle hain kimselerin ayırt edilemeyeceği haber verilmiştir. Abdullah b. Amr'dan (ö. 65/684-85) gelen bir rivayette bu durum, "İnsanlar arasında emin ve güvenilir kimselerle hain kimseler, iyilerle kötüler birbirinden ayırt edilemeyecek kadar insanların ahde vefaları bozulduğu, güvenin yok olduğu zaman..."¹¹¹ olarak tasvir edilir. Toplumsal çöküş, "ahitlerinizi tutun", "verdiğiniz sözlerde durun", "yalan söylemeyin" gibi emirlerin ihlal edileceğini göstermektedir.¹¹²

Toplumsal olaylar tek bir sebeple ve ani bir şekilde ortaya çıkmaz. Çoğu defa farkında olunmayan ancak onları tetikleyen bazı dürtüler (yapısal vb. sorunlar) olabilmektedir. Toplumsal alanda şiddetin ve kaosun hâkim olması da aynı kanuna tabidir. Bu bağlamda Hz. Peygamber (sas), fitnenin gelişme evresini "emanetin kalkışı" ile alâkalı bir açıklamasında, zihin dünyasındaki tedricî değişimin sonuçta gündelik yaşamdaki hareketleri etkileyeceğini vermiştir.¹¹³ Emanet duygusunun kalkışını haber veren hadisin devamında Hz. Huzeyfe (ö. 36/656) da şu açıklamada bulunur: "Bir zaman geçirdim ki, hanginizle alışveriş yaptığımı önemsemezdim. Müslümansa dini onu bana çevirirdi (bana dürüst davranmasına sebep olurdu), Yahudi veya Hristiyan ise inancı onu bana çevirirdi. Bugün ise, sizden ancak falan ve falan ile alışveriş yapabiliyorum."¹¹⁴ Toplumdaki güven duygusunun azalması dürüstlüğün kalmaması olarak genel bir problemi işaret ettiği malumdur. Başka bir rivayette ise, Allah'ın bir kulu helak etmek istediğinde kalbinden sırasıyla hayâ ve emaneti aldığı, kalbine hıyaneti yerleştirdiği, kalbinden rahmetin alınmasıyla kişinin lanetlenmiş olacağı ve İslâmiyet bağının da çıkarılacağı haber verilir.¹¹⁵ Dolayısıyla insanların ve toplumların helak olmasında en büyük etken yine kendi davranış ve inançları olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda "mümin olarak sabahlayanın kâfir olarak akşamlaması" ifadeleri ile hak hukuk gözetilmeyeceği helal-haram duyarlılığının kalmayacağı, netice itibarıyla can ve malın mubah görüleceği, yalancılık, ihanet vb. nifak alameti davranışlar sergilenecektir. Her ne kadar iman olsa da iman sözden öte gitmeyecektir.¹¹⁶ Emniyet duygusu önemli bir husustur ki, bütün toplumun temeli aslında buna bağlıdır. Yönetimde, ticarete, sosyal ilişkilerde güçlü bağların kurulması ve güven duygusunun yerleşmesi çok önemlidir. İnsanların korku ve endişe içinde yaşam sürmeleri söz konusu olamaz. Mümin, inanan, güvenen ve güven veren kişidir. İslam toplumunun en mühim vasfı

¹¹¹ Buhârî, "Fiten", 5.

¹¹² Nahl, 16/ 91, İsra, 17/34.; İbn Mâce, "Fiten", 10; ayrıca bkz. Buhârî, "Salat", 20; Ebû Dâvûd, "Melahim", 17.

¹¹³ Buhârî, "Fiten", 13.

¹¹⁴ Buhârî, "Fiten", 13.

¹¹⁵ İbn Mâce, "Fiten", 27.

¹¹⁶ Bkz. Ebû Dâvûd, "Fiten", 1; İbnu'l-Esir el-Cezerî, *Camiu'l-Usûl*, 15: 578.

güven toplumu olmasıdır. Bu öyle bir güven anlayışıdır ki din, dil, ırk fark etmeksizin muhataplarına güven aşıl原因 bir yapıya sahiptir.

2. 6. İltimasın (Kayırmanın) Artması

Bir toplumda ahde vefa, emanete riayet, hak-hukuka bağlılık, insanlar arasında dayanışma, saygı, hoşgörü gibi toplumsal yapının mayası gibi olan unsurlar kaybolduğunda sosyal sorunlar artış göstermektedir.¹¹⁷ Kaybedilen değerlerin en önemlisi adalet ve ehliyet duygusudur. Toplumun esası (el-adl esasü'l-mülk) adalet ve liyakat yerine hemşericilik, bölgecilik ve yakınlık ilişkilerine dayalı kayırma artış göstermişse sosyal sorunların ve şiddetin ortaya çıkması kaçınılmazdır. Liyakat ve ehliyetin, güven ortamının olmadığı zamanda menfaat temini için her şeyi mubah görme ve karşındakinin hakkını gasp etmek, haksızlığa başvurma şiddetin nedenlerindedir. Liyakat ilkesinin en fazla arandığı alanlardan biri hiç şüphesiz idari ve hukuki alanlardır. Buralardaki iltimaslar toplumun felaketidir.¹¹⁸ Bununla birlikte eğitim, hukuk, sağlık, ticaret vb. toplumsal alanlarda işin ehline verilmesi, liyakatin öncelenmesi kişilerin gayretlerini taltif etme yanında sorunları azaltmaya yardımcı büyük bir etkidir. “Sizler benden sonra torpilli işler ve yadırgayacağınız bir takım işler göreceksiniz buyuran peygambere ashop bize ne yapmamızı emredersin dediklerinde” Hz. Peygamber, “haksız bir şekilde zulüm ve kayırma yoluyla da olsa sizden istediklerini verin kendinize ait olanı ise Allah’tan isteyin.”¹¹⁹ buyurmuş fitne zamanında liyakatin yerini adam kayırma alacağına işaret etmiştir.¹²⁰ Müslim’in Sahih’inde ise Peygamber döneminden sonra karşılaşılan kayırmanın idari ve mali işlerle ilgili olduğu ve bu durumun zulme sebep olduğu açıklanmaktadır. “İdarecilerin zulüm ve kayırması” babında Müslim bu hadislerle yer vermektedir.¹²¹ Bu noktada “filânı vali tayin ettiğın gibi beni de tayin etmez misin? diye talepte bulunan kişiye hitaben Allah Rasulü (sas), “Gerçekten siz benden sonra bir kayırmaya rastlayacaksınız. Kevser havuzunda bana kavuşuncaya kadar sabredin”¹²² sözleri ile iltimasın idareciler tarafından ortaya konulacağını fakat halkın sabretmesi gerektiğini ifade etmiştir. Sabırdan kasıt itaatten çıkmamak, cahiliye ölümü üzere ölmek ve toplumsal birlikteliğe zarar vermemek içindir.¹²³

Bir toplumda işler liyakat ilkesine göre sürdürülmediğinde sorunlar kaçınılmaz hal alır. Aynı şekilde ceza, hukuk ve idari alanlarda kayırma olduğu sürece kampaşma ve kutuplaşma toplumsal dışlanmışlık süreç içinde biriken nefret patlaması ve şiddet eylemleri ile sonuçlanabilir. Bundan dolayı savaşıla, zorla elde edilen toprakların hâkimiyetini devam ettirmek ancak adalet ilkelerinin gözetilmesi ile mümkündür. Musannifler bu hadislerdeki iltimasın İslam toplumundaki fitnenin

¹¹⁷ İbnu'l-Esîr, *Camiu'l-Uşûl*, 15: 545.

¹¹⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî*, 13: 6.

¹¹⁹ Buhârî, “Fiten”, 2; Tirmizî, “Fiten”, 25; İbn Mâce, “Fiten”, 21.

¹²⁰ Müslim, “İmâre”, 48.; Ahmed Davudoğlu, *Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi*. (İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1978), 9: 12.

¹²¹ Müslim, “İmâre”, 11.

¹²² Müslim, “İmâre”, 48; Tirmizî, “Fiten”, 25; Buhârî, “Fiten”, 2; İbn Mâce, “Fiten”, 21.

¹²³ Bkz. Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, 7. Baskı, Mısır: Matbaatü'l-kübra el-Emiriyye, 1323), 10: 168.

ortaya çıkması ile arasındaki bağa işaret ederler. Ancak idareci zulüm ve haksızlık hatta iltimasta bulunsa dahi toplumsal yapının istikrarının korunmasına ilişkin hadislere fiten literatüründe yer verirler. Buradan anlaşılıyor ki iltimas şiddete sebep olabilmekte ancak bu şiddetin toplumsal bir sorun haline gelmemesi için toplumun üzerine bir görev düşmektedir. Bu bağlamda, “cemaatten ayrılmamakla ilgili hadislere” yer vermek suretiyle idarecilerin zulmünden dolayı toplumsal parçalanmayı değil, idareci namaz kıldığı sürece ona itaat etmek gerektiği vurgulanmıştır.¹²⁴ İşte bütün bu durumlar karşısında insanların baskı ve eziyetlere maruz kalması özellikle inancının gereklerini yerine getirme noktasında zorluk yaşayacakları üzerinde durulmaktadır. Bu bağlamda rivayetlerde imanını muhafaza etmek elde kor ateş tutmaya benzetilmiş ve sabır telkin edilmiştir.¹²⁵

Hiz. Peygamber’in “ümmetim için ancak dalalete düşüren liderlerden korkarım...”¹²⁶ sözleri bütün toplumu etkilemesi yönüyle kayda değerdir. Dalalete düşüren devlet adamı, bidat, günah ve kötülüğe çağırın kişidir.¹²⁷ Zamanın çetin ve katlanılmaz oluşuna ilişkin rivayetlere yer verilirken, “İnsanların üzerine yağmurun bolluğu, fakat verimin azlığıyla aldatıcı yıllar gelecektir. O dönemde yalancı adam doğrulanacak, doğru adam yalanlanacak, hain adama güvenilecek, güvenilir adam hainlikle itham edilecek ve kamu işinde rüveydiba adam söz sahibi olacak. Hiz. Peygamber “Rüveydiba nedir” sorusunu “Önemsiz, bilgisi kıt adam” diye cevapladı.”¹²⁸ Bu sebeple hadisin bir olaydan çok bir olguyu ortaya koyduğunu düşünmek mümkündür.¹²⁹ Aynı şekilde Hiz. Peygamber “ümmetimin helaki bazı akılsız gençlerin elinden olacaktır”¹³⁰ sözleri ile gerçek manada gençlerin tesiri olsa dahi, akıl ve idrakten yoksun kimselerin yönetimde olması ve tasarrufları açısından çocuğa benzetme yapıldığını söylemek daha doğru olur.¹³¹ Aliyyü’l-Kârî, bu hadisi sahabe neslinin de içinde bulunduğu üzücü hadiseler üzerinden değerlendirmektedir.¹³² Çünkü liyakat sahibi olmayan kişilerin elde ettikleri konumlarla sosyal ve siyasî anlamda toplumların ve devletlerin maddi ve manevî yıkımlarına sebep oldukları ve olabilecekleri ortadadır. Buradan hareketle liyakat sahibi olmayanların toplumda önemli mevkileri işgal etmesi sorunların en büyüklerindedir. Hadiste “Hüsâletü’n-nâs”¹³³ şeklinde ifade edilen basit, değersiz, döküntü insanların söz sahipleri olması ve kayırma toplumsal felaketin habercisidir.¹³⁴ Hiz. Peygamber’in Cibril hadisinde kıyamet alametleri içinde

¹²⁴ Müslim, “İmâre”, 13.; Aliyyü’l-Kârî, *Mirkâtü’l-mefâtîh*, 6: 2396; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî*, 13: 6.

¹²⁵ Tirmizî, “Fiten”, 73.

¹²⁶ Ebû Dâvûd, “Fiten”, 1; Tirmizî, “Fiten”, 33. “Ümmetim için korktuğum şey dalalete düşüren devlet adamlarıdır. Allah’ın emri gelinceye kadar ümmetimin içinden bir grup, apaçık bir şekilde hak üzere devam edecek ve onları terk edenler onlara zarar veremeyecektir.”

¹²⁷ Bkz. Mübârekpûrî, *Tuhfe*, 6: 483-484, 537..; Tirmizî, “Fiten”, 72.

¹²⁸ İbn Mâce, “Fiten”, 23.

¹²⁹ Sarp, “Fiten ve Melâhim Edebiyatı”, 30.

¹³⁰ Buhârî, “Fiten”, 3.

¹³¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî*, 13: 9.

¹³² Aliyyü’l-Kârî, *Mirkâtü’l-mefâtîh*, 8: 3386.

¹³³ İbn Mâce, “Fiten”, 10.

¹³⁴ Bkz. Çakın, “Fiten Rivayetleri Bağlamında Toplumsal Çöküş”, 14.

zikredilen çobanların önemli mevkileri işgal etmeleri tespiti bu bağlamda düşünülebilir.

2. 7. Nefret Dili ve Ötekileştirici Üslup Kullanımı

Toplumsal hayatta şiddetin çeşitli türlerine rastlanmaktadır. Ancak yıkıcılığı derin izler bırakan ve etkisi uzun süren bazen fiziksel şiddet öğelerinden daha kötü sonuçlara kapı aralayan şiddet ise dilsel/sözel şiddettir.¹³⁵ Günümüzde nefret söylemi olarak ifade edilen ve kişi ya da grupların birbirlerine hakaret ve iftiralara dair olan sözel şiddet ilk sırada sayılabilir. Medyatik şiddet olarak tanımlanan bu tür kısa zamanda büyük kitleleri tahrik edebilmektedir.¹³⁶ Bu noktada sosyal problemlerin bir an önce çözümlenmesi ve mevcut şartların daha kötü hal almaması için “fitne zamanında dilin kılıçtan keskin olduğuna” dikkat çekilerek, “fitne döneminde dili tutmak”¹³⁷ başlığı altında zikredilen hadisler önemli yer tutmaktadır. İbn Mâce, “Kim Allah’a ve ahiret gününe inanıyorsa ya hayır söylesin veya sussun.”¹³⁸ hadisini fiten literatürü içinde değerlendirmesi Müslümanın duyarlı bir şekilde davranarak özellikle fitne dönemlerinde toplumsal çatışmalara sevk edecek söylemlerden uzak kalması gerektiğini göstermektedir. Hadisteki sukut ifadesi boş konuşmalar, tahrik edici ve nefret uyandıran zararlı söz söylemesin anlamında değerlendirilebilir.

“İleride sağır, dilsiz ve kör bir fitne ortaya çıkacak; kim ona yaklaşırsa fitne onu kendine çeker. O dönemde dilini kullanmak kılıç kullanmak gibidir.”¹³⁹ diğer rivayette ise, “İleride Arapları kaplayan bir fitne olacaktır. O fitnede öldürülenler cehennemdedir. O fitnede dil, kılıç darbesinden daha şiddetlidir.”¹⁴⁰ Bu kişilerin ateşte olmalarının sebebi, dünya için öldürülmeleri, şeytana ve nefislerine uymalarıdır.¹⁴¹ “Kör fitne” den maksat, insanların gözünü köreltip hakkı görmelerine mâni olan fitnedir. “Sağır fitne” den maksat, fitnenin, insanların kulaklarını, hakkı ve nasihati duymayacakları şekilde sağır etmesidir. Kâdî İyâz ve Aliyyü'l-Kârî, fitnenin kör ve sağır oluşunu şöyle izah etmektedir: “Fitnenin hiçbir çıkış yolu görülmeyecek ve yardım etmek isteyenlerin sesi duyulmayacak bir şekilde olmasıdır. İnsanlar, o fitne içerisinde basiretlerini yitirecekler, hak olan sözleri duyup düşünmek ve kendilerine edilen nasihatleri dinlemekten kaçınacaklar, bu nedenle hakkı söyleyene eziyet edilecek.”¹⁴² Bu öyle sosyal bir kargaşa ki insanlar hakka kulak vermeyecek ve taassuba kapılacaklar, ağızlarından

¹³⁵ İmran Karabağ, *Dil ve Şiddet*, (İstanbul: İkaros Yayınları, 2010).

¹³⁶ David Trend, *Medyada Şiddet Efsanesi*, Çev. Gül Bostancı, (İstanbul: YKY, 2008).

¹³⁷ İbn Mâce, “Fiten”, 12; Bu bab içinde yine ibadetleri yerine getirmek kadar önemli bir hususa işaret edilmiştir. Muaz b. Cebel’in, Hz. Peygamber’e kendisini cennete yaklaştırıp cehennemden uzaklaştıracak amelleri sorması üzerine Rasulullah (sav), İslâm’ın temel ibadet esaslarına işaret ettikten sonra hayra ve kurtuluşa erişmenin yolunun dile hâkim olmak olduğunu haber verir.

¹³⁸ İbn Mâce, “Fiten”, 12.

¹³⁹ Ebû Dâvûd, “Fiten”, 3.

¹⁴⁰ İbn Mâce, “Fiten”, 12.; Aliyyü'l-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtih*, 8: 3396.

¹⁴¹ İslam uleması ilk dönemdeki yaşanan siyasi gerilimin etkisini bertaraf etmek için bunu içtihat ile açıklamayı benimsemişlerdir. Nevevî, *el-Minhâc*, 18: 217-221.

¹⁴² Ebû Dâvûd, “Fiten”, 1; Aliyyü'l-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtih*, 8: 3398.; Kayapınar-Yeniçel, *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi*, 14: 343-345.

hak ve adalet namına bir söz çıkmayacaktır.¹⁴³ Aliyyü'l-Kârî'nin, Mirkât'ta naklettiği açıklamalara göre, halkın dedikodusunu yapmak, fitneye karışanların lehinde veya aleyhinde konuşmak, bir tarafı kötülerken bir tarafı övmek suretiyle iki gruptan birini ta'n etmek, hep bu yasağa girmektedir. Hatta zalim idarecilere haber götürüp (ispiyonculuk yapmak) da bu yasağın kapsamındadır. Zira bu davranış idarecinin öfkesini kabartarak öldürme, hapis, sürgün vs. pek ciddi öyle fenalıklara sebep olur ki, kılıç kullanmak bu kadar tesir edemez.¹⁴⁴ Dil kılıçtan keskindir, zira kılıç vurulduğunda bir kişiye etki eder, oysa dil bin kişiye tesir eder.¹⁴⁵ "Dilin kılıç darbesinden şiddetli olması" Kurtubî (ö. 671/1273) tarafından şöyle açıklanmıştır: "Fitne zamanında yalan söylemek, bilgi toplamak ve nakletmek kılıçtan daha zararlıdır. Çünkü bu tür davranışlar kin ve düşmanlık doğurur, fitnenin artmasına sebep olur."¹⁴⁶ Buradan hareketle Hz. Peygamber'in fitneyi karanlık gecelere benzetmesi manidardır. Zira karanlık gecelerde bir şeyi iyi görmek, iyiyi kötüden ayırmak mümkün olmadığı gibi fitne dönemlerinde de haklı ve haksızı ayırmak pek mümkün olmamaktadır.¹⁴⁷ Söz söylemenin bir sorumluluk ve vebal olduğu, bütün kötülüklerin söz ile başlamasından ötürü, söz kasıtsız dahi söylene bazen tafisi mümkün olmayan sonuçlara götürdüğü unutulmamalıdır. Özellikle şiddet ortamlarında dil vs. propaganda unsurları bu bağlamda daha hassas kullanılmalıdır. Kin, husumete yol açacak sözleri kullanmak bir yana ihtilafları devamlı gündeme getirmek, kapanan yaraları tekrar kaşımak huzur ve sükûnete engel olan, tefrika ve şiddeti körükleyen en büyük etkendir. Böylesi durumlarda itidali korumanın zor olduğu, bir barış yapılmış olsa dahi eski meselelerin sürekli gündeme gelme ihtimalinden dolayı bu anlaşma "karanlık üzerine sulh" yapma şeklinde ifade edilmiştir.¹⁴⁸

Sünnet ideal toplum oluşturmayı hedeflerken toplumsal çatışmalara ve şiddete sebep olacak unsurları yasaklamaktadır. "Fitne zamanında (fitneyi körükleyecek) söz söylemekten kaçınmak gerekir."¹⁴⁹ uyarısı bu bağlamda önem arz etmektedir. Sünnetin mahiyetine ilişkin bir bölümde (Kitabu's-sünne) Ebû Dâvûd'un zikredilen hadise yer vermesi toplumsal huzurun temini ile nebevî telkinler arasındaki bağlantıyı ortaya koymaktadır. Toplumsal sorunları tetikleyecek meselelerde haberin kaynağını sorgulamak ve karizmatik şahsiyetlerin söylemlerinde temkinli davranması önemli bir ilke olarak karşımıza çıkmaktadır. İlgili hadislerden özellikle ilk dönem Müslümanları arasında kamplaşma ve ayrışmaların olduğu dönemde dilsel tahriklerden uzak kalarak sorunların bir an önce çözülmesine katkı sağlayacağı anlaşılmaktadır. Bu durumun ilk örneklerinden biri de Hz. Hasan'ın arabuluculuk için uzlaşmacı bir tavır benimsemesidir.¹⁵⁰ Nefret

¹⁴³ Bkz. İbnu'l-Esîr el-Cezerî, *Camîu'l-Usûl*, 15: 604.

¹⁴⁴ Aliyyü'l-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtîh*, 8: 3396-3397.

¹⁴⁵ Mübârekpûrî, *Tuhfe*, 6: 403.

¹⁴⁶ Azîmâbâdî, *Avnu'l-mabûd*, 11: 347.

¹⁴⁷ Bkz. İbnu'l-Esîr el-Cezerî, *Camîu'l-Usûl*, 15: 552.

¹⁴⁸ İbnu'l-Esîr el-Cezerî, *Camîu'l-Usûl*, 15: 621.; Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-Bâliğa*, 2: 635.; Aliyyü'l-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtîh*, 8: 3391.

¹⁴⁹ Ebû Dâvûd, "Sünnet", 13.

¹⁵⁰ Buhârî, "Fiten", 10.

dili ve ötekileştirici üslubun hâkim olduğu toplumsal yapıda huzurun yerini kaos ve kutuplaşma almaktadır. Kutsal değerlerin tahkir edilmesi, hakaret içerikli söylemler, iftiraların yanı sıra etnik, bölgesel, dini vb. bütün unsurlarıyla dilsel şiddet, etkileri uzun süren ve yol açtığı tahribatın tamiri zor bir durumdur.

2. 8. Can ve Mal Dokunulmazlığının Tehlikeye Düşmesi

Fiten rivayetlerine bakıldığında Müslümanların kanlarının birbirlerine helal olmadığı dolayısıyla kan akıtmanın haramlığına dair vurgu göze çarpmaktadır. Tirmizî, fiten hadisleri içine Hz. Osman'ın şehadeti olayına işaret eden rivayeti almak suretiyle hem fitnenin haksız öldürme hem de sahabe arasında yaşanan olumsuz olaylar olduğu anlamı ile irtibatlandırılarak zikretmiştir.¹⁵¹ Veda hutbesinde vurgulanan temel ilkelerin, "Şu şehriniz ve şu gününüz nasıl mukaddes ise, canlarınız mallarınız ve ırzlarınız da öyle mukaddestir. Her türlü tehlikeye karşı korunmuştur..."¹⁵² sözleri bu bağlamda toplumun temelini sarsacak meseleleri ele alırken değerlendirildiği görülmektedir. Toplumsal sorunlara sebep olan ve büyük günahlar arsında zikredilen zina yapmak, içki içmek, hırsızlık yapmak, başkasına ait bir malı gasp etmek mümin olma vasfı ile bir araya gelemez.¹⁵³ Özellikle toplumsal zararları olan hususlarda Rasulullah'ın (sas) "leyse minna/bizden değildir" uyarıları zahir anlamından ziyade tehdit anlamı olduğu düşünüldüğünde, mümin bilincine ve davranışına yaraşmayan tavırlar peygamber sünnetinden uzaklaşmanın alametleri olarak görülmektedir.¹⁵⁴ Buhârî, "benden sonra birbirinin boynunu vuran kâfirlere dönmeyin"¹⁵⁵ sözünü fitneyi önlemek ve Müslümanın fitneye sebep olacak durumlardan uzak kalması konusuna ayırmıştır. Müslümanın Müslümana hakaret etmesinin fık, onunla savaşmasının küfür olduğu, Müslümanların can, mal ve ırzlarının birbirine haram oluşu ve birbirinin boynunu vurarak küfre dönmekten kaçınmaya dair rivayetler bu bâb içinde zikredilir.¹⁵⁶ Allah Rasülü (sas) muhatabın zihnindeki hürmet ve dokunulmazlık telakkisinden hareketle ve eşsiz bir üslupla, korunması gereken temel hakların da bu şekilde mukaddes olduğuna dikkat çekmektedir.¹⁵⁷ Özellikle son yüzyıllarda Müslümanlar arasındaki mücadelede her taraf kendini Müslüman ilan ederken ve karşıdakini tekfir eder hale gelmiştir. "Lâ ilâhe illallâh diyene dokunmamak"¹⁵⁸ gerektiği ilkesi tekfir temelli şiddetin önüne geçebilme noktasında esas kabul edilmelidir. Bu çerçevede haksız yere bir mümini öldürenin farz ve nafil hiçbir ibadetinin kabul

¹⁵¹ Tirmizî, "Fiten", 1. Hz. Osman evi kuşatıldığı gün insanlara 'Allah için size haber veriyorum. Rasulullah'ın "Müslüman kişinin kanı ancak üç durumdan biriyle helal olur: Evlendikten sonra zina etmesi, müslüman olduktan sonra dinden dönmesi ve haksız yere adam öldürmesi sebebiyle öldürülmesi" buyurduğunu bilir misiniz? Allah'a yemin ederim ki, ne cahiliyede, ne de müslüman iken zina etmedim. Rasulullah'a biat ettiğimden beri dinden dönmedim ve Allah'ın haram kıldığı cana da kıymadım. (O halde) beni hangi sebeple öldüreceksiniz?" dedi."

¹⁵² Tirmizî, "Fiten", 2.

¹⁵³ İbn Mâce, "Fiten", 3; Buhârî, "Eşribe", 1.

¹⁵⁴ Ebü'l-Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdilhâdî es-Sindî, *Şerhu İbn Mâce*, (Beyrut: Daru'l-cil, t.y.), 2: 460.

¹⁵⁵ Buhârî, "Fiten", 8.

¹⁵⁶ Buhârî, "Fiten", 8.

¹⁵⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13: 27.

¹⁵⁸ İbn Mâce, "Fiten", 1-2.

edilmeyeceği, mümini kasten öldürenin cehennemlik olacağı ve adam öldürme ile ilgili ayetlerin¹⁵⁹ nüzul sebeplerini açıklayan şu rivayet dikkat çekmektedir. “Benim şu ümmetim, merhamet edilmiş bir ümmettir. Ona ahirette azap yoktur. Onun dünyadaki azabı, fitneler, zelzeleler ve birbirini öldürmeleridir.”¹⁶⁰ Hz. Peygamber, ümmetinin kıtlık ve düşman ile helak olmayacağını, ancak birbirleri sebebi ile helak edileceklerini, ümmeti arasına kılıç konulduğunda bir daha kaldırılmayacağını haber verir.¹⁶¹ Aliyyü'l-Kârî, “Muaviye’den bugüne kadar kimse bundan kurtulmuş değildir” değerlendirmesiyle ilk dönemde Müslümanlar arasında çıkan mücadeleleri bu hadis bağlamında ele alır. Hadislerdeki vurgulardan hareketle kişilerin can, mal, ırz, namuslarının koruma altına alındığı anlaşılmaktadır. Bunlar dinin korunmasını garanti altına aldığı zarurat-ı hamse olarak isimlendirilmiş, İslam’ın ve İslam fıkhnın temelleri bu ilkeler üzerinde şekillenmiştir.¹⁶² Bu ilkelerin garanti altına alınmadığı ve karşılıklı olarak saygı duyulmadığı toplumsal yapıda huzur ve istikrarın varlığından söz edilemez. Bundan dolayı musannifler fitneyi hem sebepleri hem de sonuçları açısından bir bütün olarak değerlendirmişlerdir. Yani toplumun huzurunu bozacak her türlü söylem ve davranışın toplumsal şiddet içinde değerlendirilmesi gerekmektedir.

Fiten hadisleri içinde dikkat çeken hususlardan biri de silah kullanımına ilişkin rivayetlerdir. “Bize silah çeken/doğrultan bizden değildir”¹⁶³ hadisi yanında şaka yoluyla da olsa kardeşler arasında yanlış anlama veya korkutmaya sebebiyet verecek şekilde silah doğrultma, silahı elden ele vermek ve silahla şakalaşmak yasaklanmıştır.¹⁶⁴ Müslim’de geçen, “kim kardeşine silahla işarette bulunursa melekler ona lanet eder”¹⁶⁵ hadisi de kardeşler arasını bozabilecek durumun vahametini anlatmaktadır. Bu tavırlar kişiyi İslam dairesinden çıkarmamakla birlikte kardeşliği ve güveni ortadan kaldırmaya sebep olacak davranışların mübalağalı bir şekilde ifade edildiği söylenebilir. Toplumsal şiddetin araçlarından biri olan silah, haklar güvence altına alınmadığı veya hukuki yaptırımlar yeterli olmadığı için en fazla başvurulan bir yoldur. Özellikle Müslüman toplumlar açısından düşünüldüğünde sorunları çözme yöntemi olarak silaha başvurmak, kan

¹⁵⁹ Furkân, 25/68, 70; Nisâ, 4/93; Zümer, 39/53.

¹⁶⁰ Ebû Dâvûd, “Fiten”, 7; bkz. Tirmizî, “Fiten”, 14; Rasûlullah (sas), bir gün namaz kıldı ve o namazı uzattı. Bunun üzerine Ey Allah’ın Rasûlü bu güne kadar kılmadığın uzunlukta bir namaz kıldın denilince, Rasûlullah (sas), “Evet bu; korku ve ümit namazı idi. Bu namaz içerisinde ben Allah’tan üç şey istedim ikisini bana verdi; birini vermedi. Allah’tan ümmetimi kıtlıkla helak etmemesini istedim bunu bana verdi. Düşman güçlerinin ümmetimin başına musallat olmamasını istedim, bunu da bana verdi. Üçüncü olarak da ümmetimin birbirine düşürülmemesini istedim bunu bana vermedi” dedi. Müslim, “Fiten”, 5.; Peygamberin duasının kabul edilmemesi ve müslümanlar arasında yaşanan üzücü hadiseler peygamberin fitne ile ilgili mucizeleri kapsamında ele alınmıştır. Bkz. Nevevî, *el-Minhâc*, 18: 223.

¹⁶¹ İbn Mâce, “Fiten”, 9; Ebû Dâvûd, “Fiten”, 1; Aliyyü'l-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtilh*, 8: 3401.

¹⁶² Bkz. Zekiyüddin Şa'bân, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, Trc. İbrahim Kafi Dönmez, (Ankara: TDV Yay., 2001), 414; Abdülkerim Zeydan, *Fıkıh Usulü*, Trc. Ruhi Özcan, (İstanbul: MÜİFV Yay., 1993), 353-355.

¹⁶³ Buhârî, “Fiten”, 7; ayrıca bkz. Müslim, “İman”, 42; Tirmizî, *Hudud*, 26. Bu hadislerin yorumu sadedinde Muhammed Esed’in, İslam’da devlet yönetimine ilişkin değerlendirmeleri için Bkz. Muhammed Esed, *İslam’da Yönetim Biçimi*, Trc. M. Beşir Eryarsoy, (İstanbul: Yöneliş Yayınları, t.y.), 55.

¹⁶⁴ Buhârî, “Fiten”, 7; Ayrıca bkz. Tirmizî, “Fiten”, 4-5; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 93.

¹⁶⁵ Müslim, “Birr”, 35.; Tirmizî, “Fiten”, 4-5; Mübârekpûri, *Tuhfe*, 6: 379.

akıtmak, problemlerin çözümüne katkı sağlamayacaktır.¹⁶⁶ “Kılıçları köreltme ya da tahtadan kılıç edinme” tavsiyeleri silahı sorunların çözümünde asıl unsur olarak görmemek anlamında değerlendirilmelidir.¹⁶⁷

2. 9. Herc: İç Savaş/Soykırım

Baskı, işkence ve sınama gibi anlamları yanı sıra fitne denilince ilk akla gelen anlamlarından biri de öldürme olaylarındaki artıştır. Can ve mal güvenliğinin kalmadığı bir dönemde öldürmeler sıradan bir hal alır. Aliyyü'l-Kârî (ö. 1014/1605), herc'i fitne ve Müslümanlar arasındaki savaş olarak tanımlamıştır.¹⁶⁸ Bu sebeple olsa ki ilk hicrî asırda meydana gelen ve çok sayıda Müslümanın ölmesine sebep olan olaylar herc ve fitne kavramlarıyla dile getirildiğini zikretmiştik. Bu olayların Hz. Peygamber tarafından verilen haberlerin gerçekleşmesi şeklinde mucize olduğu kabulü ön plana çıkmaktadır.¹⁶⁹ “Nefsimi kudret elinde tutan Allah'a kase ederim ki, insanlar öyle bir devir yaşayacaklar ki, katil niçin öldürdüğünü, maktul niçin öldürüldüğünü bilmeyecek.” “Bu nasıl olacak?” diye sorulduğu zaman Hz. Peygamber şu açıklamayı yapar: “İşte bu herc'tir. Buna bulaştıktan sonra ölen de öldüren de ateştedir.”¹⁷⁰ Hz. Peygamber, Müslümanların birbirlerine zarar verecek davranışlara düşmemeleri için, özellikle fitnenin bu yönüne dikkat çekerek herc'in ne olduğu sorusuna, “Öldürme, öldürme (katl)!”¹⁷¹ diye cevap vermektedir. Herc kavramındaki bir şeyi çok yapma manasından hareketle insanlar arasında öldürme olayları artacak ve kişi/grupların davasının ne olduğu ne için öldüğü bilenemeyecek hale gelecektir.¹⁷² Fiten rivayetleri içinde kıyamet öncesinde yaşanacak büyük savaşlara dair haberler düşünüldüğünde bunun sıradan bir öldürme değil, toplu öldürmeler (soykırımlar) manasına geldiği söylenebilir. Bunun sebebi iç savaşların ve çatışmaların kitlesel eylemler oluşudur.¹⁷³ Topyekûn şiddet halinde ise insanlar hakkı sorgulamayı bir tarafa bırakarak tüm dokunulmazlıklara; en başta yaşam hakkına kolayca saldırabilirler. Durum öyle hal alır ki gayr-i Müslim unsurlara dahi yapmayacağı bir kötülüğü kendisi gibi inandığını ve hak üzere olduğunu söyleyen Müslüman kardeşine yapabilir. Bu noktada, “benden sonra birbirinin boynunu vuran kâfirlere dönmeyin”¹⁷⁴ hadisinde haksız öldürme eylemi kâfirlere nispet edilerek bu durumun Müslümana yaraşmayacağı eşsiz bir üslupla aktarılmıştır.¹⁷⁵ “Ümmetin birbirini helak etmesi”¹⁷⁶ bâbında Hz. Peygamber'in helak, fesat, tefrikadan ümmetinin muhafazası için Allah Teâlâ'ya dua ettiği ancak olumsuz karşılık verildiği rivayet edilmektedir. Ebû Hureyre'nin, “(Kıyamet) Zaman yaklaşacak, ilim azalacak, fitneler ortaya çıkacak, cimrilik artacak ve herc

¹⁶⁶ Bâğî olanlar karşı yürütülecek mücadele de temel prensip kardeşliği sağlamaya matuftur. Hucurat, 49/9.

¹⁶⁷ Tirmizî, “Fiten”, 33.; Nevevî, *el-Minhâc*, 9: 223-224.

¹⁶⁸ Aliyyü'l-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtih*, 8: 3387.

¹⁶⁹ Nevevî, *el-Minhâc*, 13: 217-221.

¹⁷⁰ Müslim, “Fiten”, 18; Buhârî, “Fiten”, 9-10.

¹⁷¹ İbn Mâce, “Fiten”, 26.

¹⁷² Müslim, “Fiten”, 49; Aliyyü'l-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtih*, 8: 3387.

¹⁷³ Müslim, “Fiten”, 17.

¹⁷⁴ Buhârî, “Fiten”, 8, “İlim”, 44; Müslim, “İman”, 29; Tirmizî, “Fiten”, 28.

¹⁷⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13: 27.

¹⁷⁶ Müslim, “Fiten”, 5.

çoğalacak...”¹⁷⁷ rivayetinde ise ilim azalacak, cimrilik artacak ziyadeleri görülmektedir. Kıyamete yakın öldürmelerin artacağı bu dönemde Müslümanların birbirini öldüreceği, akılsız kişilerin toplumun önde gelenleri olacakları¹⁷⁸ bu sebeple anarşi ve kargaşanın eksik olmayacağı anlaşılmaktadır. Kişi bir anlamda kendisini ölen-öldürülen arasında bulacaktır. Anarşinin egemen olması, emniyetin ortadan kalkması, ne zaman, nerede başına bir musibet geleceğinden emin olunmayacak kadar güven duygusunun kaybolması kısaca sosyal düzenin yok olması halidir.¹⁷⁹ Ebû Dâvûd’un rivayet etmiş olduğu hadiste ise, Hz. Peygamber ile Ebu Zer arasında geçen diyalogda “...bir mezarın kıymeti bir köle kıymetini bulacak derecede çok insanın ölümü ile karşılaşırınsan halin ne olur?” sözleri de ölümün artacağı, bundan dolayı mezar fiyatlarının artması sebebiyle kişi kölesini satın mezar alacak/hazırlatacak duruma gelecektir.¹⁸⁰

Ölümlerin bu derece arttığı bir ortamda yaşanan hadiselerden uzak kalmak, bunlara şahit olamamak için kabirdekilerin yerinde olma temenni edileceği, ‘ölseydim de bu günlere şahit olmasaydım’ düşüncesinin hâkim olacağı anlaşılmaktadır.¹⁸¹ Buhârî ve diğer kaynaklarda geçen bir rivayette Hz. Peygamber (sas) fitne zamanında yaşanacakları şöyle ifade eder: “Bir insan, ölmüş bir kimsenin kabrine uğrayınca, ‘Bunun yerinde keşke ben olsaydım’ diye temenni etmedikçe kıyamet kopmaz.”¹⁸² Müslim ve İbn Mâce’de yer alan bir rivayette¹⁸³ bu temenninin dindarlık sebebiyle olmayıp, maruz kalınan belalar, çekilen sıkıntılar sebebiyle olduğu açıklanmaktadır. Durum böyle olsa da, elde ateş tutmak kadar zor olan musibet dolu devirlerde, Müslümanların nasıl tahammül edecekleri ve sabır gösterecekleri, Hz. Peygamberin kavmi ile olan mücadelesi ve maruz kaldığı zor durumlar zikredilmek suretiyle ifade edilmektedir.

Toplumdaki karışıklık ve öldürme olaylarının çokluğu anlamı yanı sıra herc kelimesi, gayr-ı meşru davranışlardaki aşırılık¹⁸⁴ olarak anlaşılınca bu dönemdeki ibadetin değerli olması, çok az kimse hariç insanların ibadetten gafil olmaları sebebiyledir.¹⁸⁵ Bu şartlar altında kulluk vazifesini yerine getirme ise çok zor olacaktır. Bu bağlamda Hz. Peygamber herc zamanındaki ibadetin önemini, “Herc döneminde ibadet, bana hicret etmek gibidir”¹⁸⁶ sözleri ile ifade etmişlerdir. Aynı şekilde insanın ailesi, komşuları ve malı ile olan fitnesine ibadetin, marufu emretmenin ve kötülükleri yasaklamanın kefaret olacağı¹⁸⁷ ifade edilmiştir.

¹⁷⁷ Buhârî, “Fiten”, 25.

¹⁷⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî*, 13: 9.

¹⁷⁹ Bkz. İbnu’l-Esîr el-Cezerî, *Camîu’l-Usûl*, 15: 602.

¹⁸⁰ Ebû Dâvûd, “Fiten”, 2; İbnu’l-Esîr el-Cezerî, *Camîu’l-Usûl*, 15: 547.

¹⁸¹ Buhârî, “Fiten”, 25.

¹⁸² Buhârî, “Fiten”, 23.

¹⁸³ İbn Mâce, “Fiten”, 24.

¹⁸⁴ İbnu’l-Esîr el-Cezerî, *Camîu’l-Usûl*, 15: 540.

¹⁸⁵ Nevevî, *el-Minhâc*, 9: 302.; 18: 288.

¹⁸⁶ Tirmizî, “Fiten”, 31.

¹⁸⁷ Buhârî, “Fiten”, 17; Müslim, “Fiten”, 7; Tirmizî, “Fiten”, 71.

2. 10. Sosyo-politik Olaylar Karşısında Sükûneti Muhafaza Etmek

Fiten literatürü içindeki temel vurgulardan biri de musibet karşısında sabretmeye yöneliktir.¹⁸⁸ Bu bağlamdaki rivayetlerde Hz. Peygamber'den sonra sosyal, siyasi ve dini alanda hoşnut olunmayacak davranışlar görüleceği ve kayırmaların artacağı zikredilmektedir. "Bize ne tavsiye edersiniz?" sorusuna karşı Allah Rasulü (sas), "yöneticilere karşı vazifelerinizi (onların hakkını) eda edin, haklarınızı Allah'tan talep edin"¹⁸⁹ cevabını vermektedir. Dünyevi muamelelerde haksızlıkların olabileceği, ancak kötü gidişattan en az zararla kurtulabilmek için sabır, idarecilerin yanlış davranışları neticesinde isyana kalkışmamak, verilene rıza gösterme ve bununla birlikte Allah'a yönelme tavsiyeleri ön plana çıkmaktadır. Aksi halde kişinin cahiliye ölümü üzere öleceği ikazı yer alır. Elbette burada kastedilen kişinin kâfir olarak öleceği değil, ancak -siyasi iradeye karşı duruşunun sonunda-günahkâr olarak can vereceğidir.¹⁹⁰ Fitne dönemindeki anlatımlardan hareketle mutlak bir pasif duruştan söz etmek mümkün olmayacaktır. Çünkü Müslümanın daima aklın ve dinin iyi gördüğünü emretmesi zalim de olsa idarecilerin karşısında doğruluk ve adalet ilkelerinden ayrılmaması gerektiği Kur'an ve sünnetin temel ilkesidir. Zira sabır, ilahlaşan tâğutlar karşısında hak sözü söylemeye, marufu emretmeye engel değildir.¹⁹¹ Salt olarak ne inziva ne de marufu emretme ilkelerine sarılmak uygun olmayacaktır. Bundan dolayı sabır, kendisi ve ailesi için elinden bir şey gelmeyen, korkan kimseler içindir.

Sabır telkinleri ile birlikte özellikle fiten edebiyatının ortak rivayetlerinden biri de toplumsal sorunlar karşısındaki tavra ilişkindir. Rivayetlere bakıldığında sorunların bir an önce çözüme kavuşturulması, kargaşanın yayılıp büyütülmemesi istenmektedir. "Ya Rasulullah, evime girip beni öldürmek için elini kaldırırsa, ne dersin?" diyen sahabiye, Rasulullah "Âdem'in oğlu Habil gibi ol!"¹⁹² buyurarak olabildiğince uzak durmak gerektiğine işaret edilmiştir. "Öldürmektense ölümü tercih et."¹⁹³ mealindeki beyanlarda Hz. Peygamber (sas), fitneye bulaşmamanın ehemmiyetini vurguladığı anlaşılmaktadır. Ebu Musa'dan (ra) gelen bir rivayet

¹⁸⁸ Tirmizî, "Fiten", 73.

¹⁸⁹ Nesâî, "Âdâbu'l-Kudât", 4; Buhârî, "Fiten", 1; Tirmizî, "Fiten", 25.

¹⁹⁰ İslam âlimleri, sultana uymanın, itaatten çıkarak anarşiye sebep olmaktan daha hayırlı olduğu konusunda görüş birliği içindedirler. Zira bu durum kan akmasına engel olmakta ve fitnenin uyanmasını önlemektedir. Ancak sultanın küfrünü açıkça ortaya koyması halinde durum değişir, o zaman isyan hak olur. Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî*, 8: 8; Aynî, *Umdu'tü'l-kârî*, 20: 60.

¹⁹¹ Yusuf el-Karadâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, Çev. Bünyamin Erul, 4. Bsk., (İstanbul: Nida Yayınları, 2013), 208.; İbnu'l-Esîr el-Cezerî, *Camîu'l-Uşûl*, 15: 551.

¹⁹² Müslim, "Fiten", 3; Ebû Dâvûd, "Fiten", 2; Tirmizî, "Fiten", 33. "Şüphesiz, kıyametin hemen önünde karanlık gecenin parçaları gibi büyük fitneler çıkacaktır. O fitnelerde kişi, mü'min olarak sabahlayıp, kâfir olarak akşamlayacak; mü'min olarak akşamlayıp, kâfir olarak sabahlayacaktır. O fitnelerde, oturan ayakta durandan, yürüyen koşandan hayırlıdır. Yaylarınızı kırınız, kirişlerinizi parçalayınız, kılıçlarınızı taşa vurunuz. Eğer sizden birinizin evine girilse, Âdem'in iki oğlundan hayırlısı gibi olun." İnsanların fitne döneminde mümin olarak sabahlayıp, kâfir olarak akşamlaması, sözünde durma-bozma, emanet-hıyanet, iyilik-kötülük, sünnet-bidat, iman-küfür durumlarındaki kararsızlık, sözlerindeki sapma ve fiillerindeki çeşitlilik olarak anlaşılmıştır. Bkz. Azîmâbâdî, *Avnu'l-mabûd*, 11: 333-337; Nevevî, *el-Minhâc*, 13: 217.; Konuya dair çalışma için bkz. Cevdet Said, *Ademoğlunun İlk Mezhebi-İslâmî Hareketin Şiddet Sorunu-*, Halil İbrahim Kaçar (çev.), 5. Bsk., (İstanbul: Pınar Yay., 2016).

¹⁹³ Ebû Dâvûd, "Fiten", 2.

şöyledir: “Önünüzde karanlık gece parçaları gibi fitneler var. O fitneler geldiği zaman kişi, mü’min olarak sabaha erer de akşam oluncaya kadar kâfir olur. Orada oturan ayakta durandan; ayakta duran yürüyenden; yürüyen de koşandan hayırlıdır.” dinleyenler: “Bize ne emredersiniz?” dediler. Hz. Peygamber (sas), “Evinizin demirbaşları olun” cevabını verdi.¹⁹⁴ Şârihler “evlerinize çekilin” emrini, zaruri olmayan işler dışında, halkla irtibatı kesmek şeklinde anlarlar. Zaruri temaslardan vazgeçilmemesi gerektiğini de belirtirler. Yukarıdaki rivayette de görüldüğü üzere, mücerred bir eve çekilme yeterli değildir. Elini şerden uzak tutan kurtulur¹⁹⁵, merakla yaklaşanı ise fitne içine çeker¹⁹⁶ sözleri de bu dönemdeki tavri ortaya koymaktadır. “Fitne zamanında oturanın ayaktakinden, ayaktakinin yürüyenden, yürüyenin koşandan hayırlı” olduğu teması dikkat çekmektedir. Bu çerçevede sosyal olayların insanı hemen içine çekme özelliğinden olsa gerek ki “fitneye yaklaşan fitnenin hedefi olacağı ifadesi yanı sıra kim fitneden kaçacak yer bulursa hemen sığınsın” uyarıları yer almaktadır.¹⁹⁷ Bu bağlamda Hz. Peygamber (sas) “fitnelerin şerrinden Allah’a sığınıyorum”¹⁹⁸ duasıyla fitneden uzak kalmanın hem fiilen hem de dua yoluyla olması gerektiğine işaret ederek, “bahtiyar kimse fitneden uzak kalandır” buyurmuşlardır.¹⁹⁹ Fitneye karışmamak için hadislerde ifade edilen bir tedbir de dağa çekilmektir.²⁰⁰ Fitne çıktığı zaman dağa çekilmek, eve kapanmak, silah edinmemek gibi emirler, aslında bozulmuş olan içtimâî durumun daha da kötüye gitmesini önlemek içindir. Fitne ateşinin yandığı yerde sönmesi, onun üzerine gitmemeye bağlıdır. Söndürmeye gücü yetmeyenlerin buna onu daha da arttıracaktır. Âlimler toplum içinde kalındığında iç savaş ve kargaşaya karışacağı kesin ise uzlete çekilmenin daha faziletli olduğu kanaatinde olduklarını söylemiştir.²⁰¹ Özetle fitne zamanında, kılıçları köreltme ya da tahtadan kılıç edinme²⁰², kendisini öldürecek kimseye mukabelede bulunmama²⁰³, haksızlık ve zulme karışmamak için uzlete çekilmek²⁰⁴ evdeki kilim gibi²⁰⁵ evin demirbaşı

¹⁹⁴ İbn Mâce, “Fiten”, 10.

¹⁹⁵ Ebû Dâvûd, “Fiten”, 1.

¹⁹⁶ Buhârî, “Fiten”, 9.

¹⁹⁷ Buhârî, “Fiten”, 9; Müslim, “Fiten”, 3; Ebû Dâvûd, “Fiten”, 2.; Nevevî, *el-Minhâc*, 18: 217.

¹⁹⁸ Buhârî, “Fiten”, 15.

¹⁹⁹ Ebû Dâvûd, “Fiten”, 2.; Aliyyü'l-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtih*, 8: 3401.

²⁰⁰ “Ey Allah’ın Resulü, bu durumda ne yapmamızı emredersin?” sorusuna Hz. Peygamber’in (sas) verdiği cevap şudur: “Kimin dağda develeri varsa onların peşine düşsün, kimin de davarı varsa, davalarının yanına gitsin. Kimin de (ekim) arazisi varsa o da çiftinin başına çekilsin...” Ebû Dâvûd, “Fiten”, 2; Müslim, “Fiten”, 3; Kastallânî (ö. 923/1517), hadiste öldürülenin de karşısındakini öldürmek istemesi sebebiyle cehennemlik olacağına haber verilmesini, kişinin bir işi yapmasa bile, azmetmesi sebebiyle cezalandırılacağına delil getirir. Bkz. Azîmâbâdî, *Avnu'l-mabûd*, 11: 350.

²⁰¹ Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, 10: 187.

²⁰² Tirmizî, “Fiten”, 33.

²⁰³ İbn Mâce, “Fiten”, 10.

²⁰⁴ Buhârî, “Fiten”, 14; Nevevî, “Günaha düşmeyeceğine inanan kişinin halkın arasına karışması daha doğrudur” der. İbn Hacer’in verdiği bilgilere göre, âlimlerin çoğu İslâmî bilgilerin öğrenilmesi ve müslümanların sayısının artması gibi sebeplerle halkın içine karışmayı doğru bulmuşlardır. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî*, 11: 332.

²⁰⁵ Ebû Dâvûd, “Fiten”, 2.

olmak²⁰⁶, ölüm gelinceye kadar ağaç köklerini kemirmek suretiyle yaşayıp fitneden uzak kalmak²⁰⁷ tavsiye edilmektedir.

Sonuç

Hadis literatüründe fitne, “İslâm toplumunda çeşitli dinî ve siyasî sebeplerle ortaya çıkan her türlü sosyal kargaşa, savaş ve ölümle sonuçlanan olay, kıyametten önce zuhur etmesi beklenen alâmetler” şeklinde anlaşılmıştır. Hadis kitaplarında ahlaki çöküş, fitne ve kıyamet alâmetlerinin genellikle, “Fiten” bölümleri içinde değerlendirilmesi dikkat çekmektedir. Büyük ve küçük alâmetler aynı başlık altında ele alınmış ve burada ilmin yok olması, cehaletin hâkim olması, âlimlerin ve idarecilerin keyfi davranışları, ahlaki bozulmalar, dini tartışmalar ve mukaddes değerlerin tahkir edilmesi, adaletin terk edilmesi, kayırmanın artması, iyiliği emretme ve kötülüğü yasaklama prensibine riayet edilmemesi, ölen niye öldürüldüğünü, öldüren de niçin öldürdüğünü bilemeyecek kadar ölümlerin artması, savaş ve kargaşalar, siyasi istikrarsızlık ve anarşi; nüzûl-i İsâ, Ye’cûc ve Me’cûc, Deccâl ve Mehdî gibi büyük alâmet kabul edilen olaylarla birlikte değerlendirilmiştir. Bu tasnif keyfiyeti kıyametin gerçekleşmesinin toplumsal çöküşle alakalı olduğu fikrinin ilk dönemden itibaren zihinlerde mevcut olduğunu göstermektedir. Bu çöküş ve toplumsal istikrarsızlık büyük kıyametin habercisi gibi kabul edilmiş ve hicrî ikinci asırdan sonra kıyamet beklentisinin bu bağlamda ele alındığı görülmektedir. Peygamberin kendisinden sonra meydana gelecek kötülükleri bildirmesi, daha sahabe döneminden itibaren yaşanan siyasi gerilimlerin neticesindeki tavır sahabe ve tabiinin ifadelerinde “fitne” olarak karşılık görmüş ve hatta peygamberin haber verdiği olayların bir bir gerçekleştiği ve her geçen gün artık daha kötü olacağı zihinlere yerleşmiştir. Bu tür kargaşa ve iç ihtilaflar tarihte defalarca tekerrür etmiştir. Dolayısıyla peygamberin uyarılarının sadece bir dönemle sınırlı olmadığı sosyal kanunların tekerrüründen ibaret olduğu görülmektedir. Diğer taraftan hadis âlimleri tarafından mucize olgusuyla ifade edilen bu rivayetlerin en azından bir kısmının ilk dönem İslam tarihindeki sosyo-politik olaylarla ilişkili olduğu gerçeğinden hareketle tenkit edildiğini de söylemek durumundayız.

Rivayetler genel olarak, gelecekte meydana gelecek siyasi-sosyal bazı hâdiselere işaret etmekte buradan hareketle toplumsal yapının bozulmasının nedenlerine ve buna bağlı ortaya çıkan şiddet karşısında nasıl bir tavır takınılması gerektiğine dikkat çekmektedir. Söz konusu rivayetlerin çoğu, kurulu toplum düzenini korumayı ve sosyal barışı amaçlayan mesajlar niteliğindedir. Toplumsal düzenin bozulması, huzur ve refahın yerini anarşi, terör, çekişme ve şiddet türlerinin alması aslında bir sorunun dışı yansımasıdır. Ancak bu yansıma bir soruna bağlı ortaya çıkmakla beraber kendisi de yeni problemlere hatta çözüm yolunda farklı şiddet türlerinin doğmasına kapı aralamaktadır.

²⁰⁶ İbn Mâce, “Fiten”, 10.

²⁰⁷ Buhârî, “Fiten”, 11, 14, “İman”, 12, “Bed’ü'l-Halk”, 14, “Menakıb”, 25, “Rikak”, 34; Ebu Dâvûd, “Fiten”, 4.

Rivayetlerin muhtevassından ortaya çıkan “fitne” kavramının günümüzde “toplumsal şiddet ve kamu düzeninin bozulması” gibi anlamlara karşılık geldiği görülmektedir. İlgili hadislerin muhtevassında bireysel baskı, şiddetten ziyade gruplar arası çatışma ve hâkimiyet mücadelesinin neticesinde hayatın yaşanmaz hale gelişinden söz edildiği görülmektedir. Zira ideolojik kamplaşma, fanatizm, ötekileştirme, farklı olana şiddeti haklı görme ve nefret söylemleri grup psikolojisinin ve buna bağlı toplumsal şiddetin (fitne) en bariz unsurudur. Bunun ise başlangıçta dini, ahlaki ve insani değerlerin yozlaşması hatta istismarıyla ifade edilmesi uygundur. Bu noktada din-şiddet ilişkisini ise şöyle ifade etmek mümkündür. Din, insan ve âleme ilişkin bir tasavvur ortaya koyarak; hukuki, siyasi, ekonomik, bireysel-toplumsal, erkek-kadın vb. bütün unsurlarıyla toplumsal düzenlemeler sunmaktadır. Çoğu defa dini ve ahlaki değerlerin ihlal edilmesindeki esas etken ise iktisadi ve siyasi çıkarlardır. Dini değerlerin yok oluşu ve istismarı toplumsal öğelerde düzensizliği doğurur. Düzensizlik ve kaos ortamlarında sağduyulu hareket etmek zor olacağı için şiddet daha kolay başvurulmuş bir çözüm olarak algılanır. Hak iddiası ve menfaat temini dini, ahlaki, hukuki değerleri istismar aracına dönüştürmek suretiyle toplumun ortak değerlerine büyük sekte vurarak şiddetin toplumsallığına neden olmaktadır. Bu ise haklılık, iyi yaptığını düşünme/düşündürme gibi meşrulaştırıcı dinsel öğeleri kullanmayı gerekli kılar. İşte tam da burada dinsel unsurlar aslında zihindeki potansiyel şiddeti makul hale getirebilecek ve taraftarları harekete geçirecek etkiye sahiptir. Dinin doğru anlaşılması ve şiddet öğelerine kurban edilmemesi bu açıdan önem taşımaktadır. Hadis edebiyatındaki fiten rivayetleri toplumsal şiddet açısından ele alındığında dini ve insani değerlerden uzaklaşmanın ve sünnete aykırı davranmanın zihinsel ihtilafın yani sıra toplumsal parçalanmaya sevk ettiğini ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Ali, Cevad. *el-Mufasssal fî Tarihi'l-arabi kable'l-İslâm*. 4. Bsk., 20 Cilt. Beyrut: Daru's-Sakî, 2001.
- Aliyyü'l-Kârî, Ali b. Muhammed Ebu'l-Hasen Nureddin. *Mirkâtü'l-mefâtiḥ şerhu Mişkâti'l-mesâbih*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, 2002.
- Apak, Adem. *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu (Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat)*. İstanbul: Kuramer, 2017.
- Arendt, Hannah. *Şiddet Üzerine*. Trc. Bülent Peker. 7. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Ateş, Abdurrahman. *Kur'an'a Göre Dinde Zorlama ve Şiddet Sorunu*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2002.
- Avcı, Mehmet Güven. “Toplumsal Değişme ve Bireysel/Özel Şiddet”. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2010.
- Aydınalp, Halil. “İslam Dünyasında Siyasi Şiddetin Sosyolojik Unsurları”. *Din ve Şiddet*, Ed. Faruk Sancar. Ankara: RTEÜ Yayınları, 2016: 195-216.

Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 2. Baskı. Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 2009.

Azîmâbâdî, Ebü't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emir Alî ed-Diyânüvî el-Azîmâbâdî. *Avnu'l-ma'bûd Şerhu Sünen-i Ebî Dâvud*. 2. Baskı. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2009.

Balcıoğlu, İbrahim. "Şiddetin Doğal ve Toplumsal Kaynakları". *Biyolojik-Sosyolojik Psikolojik Açından Şiddet*. Ed. İbrahim Balcıoğlu. İstanbul: Yüce Yayım, 2000.

Balcıoğlu, İbrahim. *Şiddet ve Toplum*. İstanbul: Bilge Yayınları, 2001.

Beydâvî, Târik b. Ahmed el-Hattâbî. *Fıkhu's- Selef fil-Fiten*. Tah. Mustafa el-Adevî. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, ty.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî, *Sahîhu'l-Buhârî*. 3. Baskı. Beyrut: Dâru'l-marife 2010.

Çağrı, Mustafa. "Emir bi'l-Mar'ûf ve Nehiy ani'l-Münker". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11: 139-141. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Çakın, Kamil. "Fiten Rivayetleri Bağlamında Toplumsal Çöküş". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/5, 2018: 1-29.

Çelebi, İlyas. "Fiten ve Melâhim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XIII, İstanbul 1996, s. 149-153.

Çelik, Ali. "Nuaym b. Hammad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33: 219. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Çelik, Ali. "Nuaym bin Hammad'ın Hadisçiliği ve "Kitabu'l-Fiten"i Üzerine Bir Değerlendirme". *Dini Araştırmalar* 6/2 (Ocak-Nisan 2000): 99-118.

Dârimi, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdirrahman es-Semerandi, Sünen-i Dârimi Tercüme ve Şerhi, Abdullah Aydınli (terc. ve şerh), Madve Yayınları, I-VI, İstanbul 1996.

Davudoğlu, Ahmed. *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*. 11 Cilt. İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1978.

Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat: Eski ve Yeni Harflerle*. Hzl. Aydın Sami Güneyçal. Ankara 2007.

Dihlevî, Şah Veliyyullah, *Hüccetullâhi'l-bâliğa*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru ibn Kesîr, 2010.

Ebû Dâvûd, Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*, Beyrût: Müessesetu'r-risale. 2015.

el-fitnetü ve âsâruha el-müdemmiretü (mevkîfü'l-müslimi minha ve't-tesebbütü fihâ). Der. Ahmed b. İbrahim b. Ahmed, Dâr-u lînâ 2004.

Erdal, Mesut. "Kur'an'da Fitne Kavramı Üzerine Düşünceler". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1. 1999: 221-230.

Ergil, Doğu. "Şiddetin Kültürel Kökenleri". *Bilim ve Teknik*, 399. (Şubat, 2001): 40- 41.

Erten, Yavuz -Ardalı, Cahit. "Saldırganlık, Şiddet ve Terörün Psikososyal Yapıları". *Cogito 6-7*, İstanbul: YKY, 1996: 51-65.

Ertürk, Mustafa. *Metin Tenkidi (Gayb ve Fiten Hadisleri Örneği)*. Ankara, 2005.

Esed, Muhammed. *İslam'da Yönetim Biçimi*. Trc. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Yöneliş Yayınları, t.y.

Fromm, Erich. *İnsanda Yıkıcılığın Kökenleri I-II*, Çev. Şükrü Alpagut. İstanbul: Payel Yayınları 2011.

Gümüş, Adnan. "Şiddetin Nedenleri". *Toplumsal Bir Sorun Olarak Şiddet Sempozyumu*. Ankara: Eğitim Sen Yayınları 2006: 39-92.

Gümüş, Adnan. "Şiddetin Türleri". *Toplumsal Bir Sorun Olarak Şiddet Sempozyumu*. Ankara: Eğitim Sen Yayınları, 2006:13- 38.

Güneş, Adem. *Şiddet Din Eğitimi ve Değerler*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2016.

Gürler, Kadir. *Türk Modernleşmesi Sürecinde İktidar ve Din*. Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010.

Hamidullah, Muhammed. *İslâm'da Devlet İdâresi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1998.

Hanbel, Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. Tah. Şuayb el-Arnaût vd. Beyrut: Müessesetü'r-risale 2001.

Hobart, Mark, "Şiddet ve Susku: Bir Eylemin Siyasetine Doğru", Çev. Yurdanur Salman. *Cogito 6-7*, İstanbul: YKY, 1996.

Hökelekli, Hayati. "Fitne". *İslam'da İnanç İbadet Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*. İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 1997.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir. *el-Musannef*. Tah. Kemal Yusuf el-Hût. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1409.

İbnü'l-Esîr el-Cezerî, Ebu's-Seâdât Mecdüddin el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *Camîu'l-Usul*. Trc./ şerh. Muhsin Koçak, S. Kemal Sandıkçı. 19 Cilt. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi Buhârî*. 13 Cilt. Beyrut: Daru'l-marife, 1379.

İbn Haldun. *Mukaddime*. hzl. Süleyman Uludağ. (İstanbul: Dergâh yayınları, 2018.

İbn Kesîr, Ebu'l- Fidâ. *en-Nihaye fi'l-fiten ve'l-melâhim*. Nşr. Ahmed Abdüşşâfi. Beyrut, 1988.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem er-Rüveyfî. Lisânü'l-Arab. 3. Baskı. 15 Cilt. Beyrut: Dâru sâdır, 1414.

İsfahânî, Râğıb. *el-Müfredât fî elfâzi'l-Kur'ân*. Thk. Saffân Adnân Dâvûdî, 4. Baskı. Dımeşk: Dâru'l-kalem, 2009.

Karabağ, İmran. *Dil ve Şiddet*. İstanbul: İkaros Yayınları, 2010.

Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. İrşâdu's-sârî. 7. Baskı. 10 Cilt. Mısır: Matbaatü'l-kübra el-Emiriyye, 1323.

Kayapınar, Hüseyin - Yeniçel, Necati. *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi*. 17 Cilt. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1987.

Keskin, Hasan. Kur'an'da Fitne Kavramı. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003.

Kılıç, Sadık. "Kur'an'a Göre Şiddetin Semantik Alan Tahlili ve Düşünceye Yansımaları". *Şiddet Karşısında İslam*, Ed. Bünyamin Erul. 2. Baskı. Ankara: DİB Yayınları, 2015: 175-245.

Kirmânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî. *el-Kevâkibü'd-derârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 2. Baskı. 25 Cilt. Beyrut: Daru İhyai türâsî'l-arabi, 1981.

Köknel, Özcan. *Bireysel ve Toplumsal Şiddet*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınları, 2000.

Köknel, Özcan. *Şiddet Dili*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2013.

Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî. *Muvatta*. Tah. Muhamemd Fuad Abdulkakî. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsî'l-arabi, 1985.

Michaud, Yves. *Şiddet*, Çev. Cem Muhtaroglu, İstanbul: İletişim Yayınları, t.y.

Moses, Rafael, "Şiddet Nerede Başlıyor?", Çev. Ayşe Kul. 8. Baskı. Cogito 6-7, İstanbul: YKY, 2014.

Mübârekpûrî, Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdurrahîm. *Tuhfetü'l-Ahvezi bi şerhi camii't-Tirmizî*. 10 Cilt. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiiyye, t.y.

Müslim, Müslim b. Haccâc. *Sahîh-i Müslim*, 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *Sünen-i Nesâî*, 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Nesefî, Ebü'l-Berekât. *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. 6. Baskı, 3 Cilt. Beyrut: Daru İbn Kesîr, 2013.

Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî. *el-Minhâc fî şerhi Sahihi Müslim*, Beyrut: Daru'l-marife, 1997.

Özerkmen, Necmettin. "Toplumsal Bir Olgu Olarak Şiddet". *Akademik Bakış Dergisi* 28 (Ocak-Şubat 2012): 1-19.

Riches, David. Şiddet Olgusu. (Antropolojik Açıdan Şiddet İçinde), Ed. David Riches. Çev. Dilek Hattatoğlu İstanbul 1989.

Rosenberg, Marshall B. *Şiddetsiz İletişim*. Çev. Lalegül Hümaşah Ergun. 8. Baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2016.

Said, Cevdet. *Ademoğlunun İlk Mezhebi-İslâmî Hareketin Şiddet Sorunu-*. Çev. Halil İbrahim Kaçar. 5. Baskı. İstanbul: Pınar Yayınları, 2016.

Sakallı, Talat. "Kıyamet Alâmetleri İle İlgili Hadislere Eleştirel Bir Bakış ve İlgili Hadislerin Anlaşılmasına Yönelik Farklı Bir Teklif", *Sünnetin Bireysel ve*

Toplumsal Değişimdeki Rolü, (Konya: Konya İlahiyat Derneği Yayınları, 2008): 162-178.

Sarp, Refiye Öznül. Fiten ve Melâhim Edebiyatı. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2010.

Savrun, Mert- Balcıoğlu, İbrahim, "Kentleşme, Kadın ve Şiddet", *Biyolojik, Sosyolojik, Psikolojik Açıdan Şiddet*, İbrahim Balcıoğlu (Ed.), Yüce Yayım, İstanbul 2000.

Savrun, Mert. "Şiddetin Nörobiyolojisi". *Biyolojik, Sosyolojik, Psikolojik Açıdan Şiddet*, Ed. İbrahim Balcıoğlu İstanbul: Yüce yayım, 2000.

Sindî, Ebû'l-Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdilhâdî. Şerhu İbn Mâce. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-cül, t.y.

Şa'bân, Zekiyüddin. *İslam Hukuk İlminin Esasları*. Trc. İbrahim Kafi Dönmez. Ankara: TDV Yayınları, 2001.

Şentürk, Recep.- Canatan, Kadir. "İrkçılık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19: 124-131. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Tarhan, Nevzat. "Şiddet Davranışının Psikolojik-Kültürel Boyutu". *Biyolojik, Sosyolojik, Psikolojik Açıdan Şiddet*. Ed. İbrahim Balcıoğlu, İstanbul: Yüce Yayım, 2000.

Tarhan, Nevzat. *Toplum Psikolojisi ve Empati*. 11. Baskı. İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.

Tekin, Mustafa. "Sünnet Sosyolojisinin İmkânı- İslam Sosyolojisine "Sünnetten" Başlamak-". *Eskiyeni* 23 (Sonbahar 2011): 5-19.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *Sünen-i Tirmizî*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Trend, David. *Medyada Şiddet Efsanesi*. Çev. Gül Bostancı. İstanbul: YKY, 2008.

Tuđlu, Nuri. *Bireysel ve Aile İçi İlişkilerde İslam'ın Şiddet Karşıtlığı*. İstanbul: Rağbet, 2009.

Türkdoğan, Orhan. *Günümüzde Toplumsal Şiddet ve Türkiye Gerçeği*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2012.

Türkdoğan, Orhan. *Sosyal Şiddet ve Türkiye Gerçeği*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1996.

Ünsal, Artun. "Genişletilmiş Bir Şiddet Tipolojisi", *Cogito* 6-7, İstanbul: YKY, 1996: 29-37.

Zeydan, Abdülkerim. *Fıkıh Usulü*. Çev. Ruhi Özcan. İstanbul: MÜİFV Yayınları, 1993.